

The Meaning Reconstruction of the Consequences of Kolberi Organizing Programs

Hersh Ghaderzadeh * PhD in Cultural Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Ahmad Ghyasvand Associate Professor of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Introduction: Associate Professor of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

The logic of modernization and development in marginal and border areas such as Kurdistan province has been the source of contradictions, gaps, imbalance, poverty and social exclusion in general. According to statistics, this province is deprived compared to other regions and it ranks 29 among 31 provinces. In these regions, even though it is a field of suffering and dangers, it has been chosen by a large part of men and sometimes women in response to emergency situations and And it has changed from an economic action to a socio-cultural life. This style of living Despite the risks, security implications and institutional measures have continued. In these areas, the government, as the most important institution of social policy, makes decisions regarding the prioritization of social policies. In this regard, intervention measures have been implemented by various governments in order to organize and control this painful situation.

Method:

The aim of the current research is to analyze the implementation of the program of regulations for the organization of exchange in informal temporary border markets. In order to achieve this goal, the present research has been used with the conceptual support of collaborative development and critical ethnographic methodology to conduct the research. Critical ethnography begins with the moral responsibility to

* Corresponding Author: hersh.qaderzade@gmail.com

How to Cite: H, Qaderzade; A, Ghyasvand. (2024). The Meaning Reconstruction of the Consequences of Kolberi Organizing Programs Critical Ethnography of Non-Institutional Actors and Institutional Brokers in Baneh Border Trade field, *Journal of Social Development and Welfare Planning*, 15(58), 105-150.

discover and identify injustice processes in the specific sphere of people's lives that lead to the disempowerment of oppressed people and groups (Carspecken, 2001:4). The theoretical approaches of participatory development consider participation as an important factor in local development and have a consensus opinion on the participation and cooperation of the government and the people. From the point of view of this approach, the development of the local community requires the existence of a participatory local community with high social capital and an efficient government.

(Gaotri, 1998:37). The field findings were analyzed using the model of Carspecken (1996) including a five-step model that is found in the book ((Critical Ethnographic Research, Practical and Theoretical Educational Guide)). The target community is the institutional and non-institutional actors related to Kolberi in Baneh city, and 49 people involved were selected for semi-structured interviews through purposeful and snowball sampling. In this research, three non-participatory observation techniques, in-depth and semi-structured interview and group discussion were used to collect information. In order to achieve the credibility of the researcher during the research process, she put a rethinking approach in her agenda and had a continuous and long-term presence in the field. Review, analysis of negative cases and member control have also been points of interest.

Findings:

The findings showed that Kolbari's organizing program was dominated by ignoring, capital-oriented orientation, hasty confrontation of institutional brok and the disregard of the world and the practical experience of the border dwellers and their understanding and experience of these programs has indicated their inability and bureaucratization. The implementation of the Kolberi organizing program has led to the aggravation of poverty and the reproduction of authoritarianism, the revival of Kolberi and disruption of the village order. Finally, according to the interviewees, the implementation of these policies has often been ineffective and has produced the opposite result, and it can be said that these policies have failed. In most cases, the reaction to such development interventions in the border areas has been non-acceptance, opposition and resistance. In development interventions, the government and related institutions have started to implement these programs without the will and participation of the people. With the failure of these measures, the basis for the expansion of informal kolbari and dependence more and more on support institutions has been provided.

Conclusion:

Examining the bases of the continuation of the Kolberi in Kurdish border areas will be pointless without taking into account the institutional measures, because the government institution plays a major role in reducing or even increasing exclusion and inequality, willingly or unwillingly (Hall, 1988: 32 & Midgley). The available evidence shows that institutional measures such as the Executive Regulations of the Law on the Organization of Border Exchanges have caused a lack of sustainable development and, consequently, a decrease in people's participation in the organization and management of their communities. The current situation is the result of universal policies that have been consciously or unconsciously applied by related institutions. It is suggested that border dwellers be considered as the main focus of interventions and in drafting and implementation, their representatives, key informants and local officials should have real participation and more weight. Meanwhile, it is very important to consider the special conditions of the region in terms of geographical, cultural, social and local economic characteristics. The missing link in all the implemented programs has been the neglect of the development potential of the region and the neglect of the world and the local knowledge of the border dwellers. Instead of applying top-down and dictating policies, the distinction and diversity of regions should be recognized and viewed as an opportunity and not a security threat.

Keywords: Non-institutional actors, Institutional brokers, Border trade, Critical Ethnography, Meaning Reconstruction, Baneh

فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی
دوره پانزدهم، شماره ۵۸، بهار ۱۴۰۳، ۱۵۰-۱۰۵
qjssd.atu.ac.ir

DOI: doi.org/10.22054/qjssd.2023.71688.2444

بازسازی معنایی پیامد برنامه‌های ساماندهی کولبری (مردم‌نگاری انتقادی بازیگران غیرنهادی و کارگزاران نهادی میدان تجارت مرزی بانه)

دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. * هیرش قادرزاده

دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. احمد غیاثوند

چکیده

در مناطق مرزی کردنشین، کولبری از یک کنش اقتصادی به یک زیست‌جهان اجتماعی- فرهنگی بدل گشته است و با وجود مخاطرات جسمی و روانی، تبعات امنیتی و اقدامات نهادی تا به امروز تداوم پیدا کرده است. در این مناطق نهاد دولت به عنوان مهم‌ترین نهاد سیاست اجتماعی پیرامون اولویت‌گذاری سیاست‌های رفاهی- اجتماعی و مداخلات توسعه‌ای تصمیم‌گیری می‌نماید. در همین راستا اقداماتی از جانب دولت‌های مختلف در جهت ساماندهی کولبری و کنترل این وضعیت نابسامان و رنج‌آور به اجرا درآمده است. هدف پژوهش حاضر، واکاوی اجرای این برنامه‌ها با تأکید بر اجرای آیین‌نامه ساماندهی مبادله در بازارچه‌های غیررسمی موقت مرزی است. به منظور دستیابی به این هدف، پژوهش حاضر با پشتوانه نظری و مفهومی توسعه مشارکتی و روش‌شناسی مردم‌نگاری انتقادی جهت انجام عملیات پژوهش صورت گرفته است. جامعه هدف کارگزاران نهادی و بازیگران غیرنهادی مرتبط با کولبری در میدان تجارت مرزی در شهرستان بانه می‌باشد که به روش نمونه‌گیری هدفمند و گلوله برفی ۴۹ نفر از افراد مطلع و درگیر برای مصاحبه نیمه ساخت یافته انتخاب شدند. یافته‌ها نشان داد که بر برنامه ساماندهی کولبری نادیده انگاشتن مردنشین، جهت‌گیری سرمایه‌محور، مواجهه شتاب‌زده کارگزاران نهادی و نادیده گرفتن زیست‌جهان و تجربه عملی مردنشینان در عمل حاکم بوده است و درک و تجربه آن‌ها از این برنامه‌ها بر ناتوانی و بروکراتیزه شدن دلالت داشته است. همچنین اجرای این برنامه تشدید فقر و بازتولید اقتدارگرایی، تجدید حیات کولبری و اختلال در نظم روستاها را به دنبال داشته است. در نهایت از نظر مصاحبه شوندگان اجرای این سیاست‌ها غالباً بی‌اثر بوده و نتیجه معکوس داده‌اند و به نوعی می‌توان از شکست این سیاست‌ها سخن گفت.

واژه‌های کلیدی: بازیگران غیرنهادی، کارگزاران نهادی، تجارت مرزی، مردم‌نگاری انتقادی، بازسازی

معنایی، بانه

* نویسنده مسئول. hersh.qaderzade@gmail.com

مسئله پژوهش

منطق نوسازی و توسعه در مناطق حاشیه‌ای و مرزی نظیر استان کردستان بانی تضادها، شکاف‌ها، عدم توازن، تهیدستی و به‌طور کلی طرد اجتماعی بوده است. این استان به گواهی آمار، در مقایسه با سایر مناطق محروم مانده است و در رتبه ۲۹ در میان ۳۱ استان قرار دارد و به لحاظ شاخص‌هایی نظیر نرخ بیکاری (رتبه ۴)، سهم بخش صنعت و معدن (رتبه ۲۷)، تعداد کارگاه‌های صنعتی ده نفر کارگر و بیشتر (رتبه ۲۶)، درآمد سرانه (رتبه ۲۹)، ضریب جینی (رتبه ۳۰)، نرخ باسوادی (رتبه ۲۴)، نسبت دانش‌آموز به معلم (رتبه ۲۹)، نسبت تعداد دانشجویان آموزش عالی (۲۹)، وجود بزرگراه‌ها (رتبه ۲۵)، تعداد شرکت‌های تعاونی (رتبه ۲۴)، تعداد بیمارستان‌ها (رتبه ۲۴) در وضعیت نامطلوبی قرار دارد (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۰).

با توجه به تأخر اقتصادی و توسعه‌نیافتگی، ضعف جدی در زیرساخت‌های حمل‌ونقل و دوری از مراکز صدور و پخش کالا، ناامنی‌های سیاسی و اقتصادی، جنگ و کناره‌گیری تدریجی دولت از وظایف اجتماعی، تجارت مرزی^۱ در دو بعد رسمی و غیررسمی به شیوه اصلی معیشت مبدل گشته و به‌مثابه قلمرو بدیل توسعه موردتوجه مرزنشینان و کارگزاران نهادی قرار گرفته است. این شیوه خاص معیشتی در گذر زمان، به ایجاد هنجارها، قواعد، شبکه بازیگران در سطوح محلی، منطقه‌ای، ملی و فراملی (نظیر شرکت‌های خارجی، تجار عمده و خرده، ضمانت‌چی، واسطه، کارگر، کولبر و...)، ارتباطات و مناسبات نهادی خاص منجر گشته است. در بعد غیررسمی، کنش کولبری با وجود اینکه عرصه رنج و مخاطرات است، از سوی بخش کثیری از مردان منطقه و بعضاً زنان چون فاقد سرمایه لازم و عادتواره متناسب با میدان تجارت مرزی هستند، در پاسخ به شرایط اضطرار برگزیده شده است.

علیرغم اینکه این کنش حساس‌ترین بخش فرایند مبادلات بازار است، اما کولبران در طراحی کالا، سفارش، سرمایه‌گذاری و فروش آن هیچ نقشی ندارند و کنشگری آن‌ها محدود به جابه‌جایی کالاهای سرمایه‌گذاران از حواشی مرزی به داخل کشور است. در

گذر زمان، کولبری از یک کنش اقتصادی به یک زیست‌جهان اجتماعی- فرهنگی بدل گشته است. اگرچه این کنش برای هیچ گروه انسانی امری پسندیده و خوشایند نیست، اما «کولبر» و «کولبری» دو مؤلفه بنیادین زندگی برای بخشی از مردمان این مناطق به شمار می‌آید. آمارهای رسمی تعداد کولبران را ۸۰ تا ۱۷۰ هزار نفر اعلام کرده‌اند. طبق آمار موجود بانه، مریوان و سقز در استان کردستان، ماکو و اشنویه در آذربایجان غربی، نوسود و پاوه در استان کرمانشاه بیشترین تعداد کولبران را دارند (ایرنا، ۱۳۹۸).

این سبک گذران زندگی علیرغم اقدامات نهادی، مخاطرات جسمی و جانی، تبعات نهادی و امنیتی که دستاویزی برای بدبینی سیاسی نسبت به کارگزاران نهادی و شکاف دولت- ملت قرار گرفته تا به امروز تداوم یافته است. کولبری در تجارت مرزی، بعد از تحولات عراق و نفوذ اقتصاد نئولیبرالیستی و با توجه به تحریم‌های اقتصادی و نوسانات ارزی به عنوان مجرای برای برون‌رفت از بحران‌های اقتصادی در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی پدیدار گشت که دولت را به اتخاذ موضع‌گیری‌ها و راهبردهای رسمی و غیررسمی نسبت به آن واداشته است.

در این زمینه در سطح کلان، بسیاری از مقامات کشوری به واکنش و اظهارنظر در مورد وضعیت مرزهای غربی و شرقی پرداخته‌اند و از سیاست‌های جدید دولتی برای ساماندهی مرزها و برخی از معابر مرزی، حذف و ممنوعیت کولبری سخن گفته‌اند. یکی از این راهبردهای رسمی اجراشده توسط دولت برای ساماندهی موضوع قاچاق، مدیریت کولبری و بهبود معیشت مرزنشینان «آیین‌نامه ساماندهی مبادله در بازارچه‌های غیررسمی موقت مرزی» می‌باشد که به پیشنهاد مشترک وزارت کشور، وزارت صنعت، معدن و تجارت، وزارت امور اقتصادی و دارایی و ستاد مرکزی مبارزه با قاچاق کالا و ارز در هیات وزیران در هفتم مردادماه سال ۱۳۹۶ مصوب گردید.

در اقدامات نهادی و پژوهش‌های علمی نظیر (طهماسبی ۱۳۸۶، سعیدی ۱۳۸۸، قادری حجت و دیگران ۱۳۸۹، زنگی‌آبادی و آهنگری ۱۳۸۹، زرقانی ۱۳۹۱، محمدی یگانه و

همکاران ۱۳۹۱، ابراهیم‌زاده و رضایی ۱۳۹۱) بر ابعاد معیشتی و امنیتی تجارت مرزی تمرکز شده است و شناسایی و آسیب‌شناسی مداخلات توسعه‌ای در مناطق مرزی مورد توجه قرار نگرفته است. مسئله بنیادی این است که طرح مذکور تا چه اندازه در دستیابی به اهداف مدنظر طراحان آن از یکسو و توسعه مناطق مرزی از سوی دیگر موفق بوده است؟. این مسئله ارزیابی این سیاست توسعه‌ای را همواره با پرسش جدی‌تر کارآمدی یا فقدان اثربخشی آن روبرو می‌سازد.

سؤالات پژوهش

با توجه به مسئله اصلی، سؤالات این پژوهش به شرح زیر می‌باشد:

- از نظر کارگزاران نهادی و بازیگران غیرنهادی بر اقدامات مداخله‌ای ساماندهی کولبری با تأکید بر طرح ساماندهی مبادله در بازارچه‌های غیررسمی موقت مرزی چه رویکردهایی حاکم است و پیامدهای آنچه بوده است؟
- درک و تجربه مرزنشینان از اجرای این طرح چه بوده است؟

پیشینه پژوهش

هدایت و بایستی (۱۴۰۰) در مطالعه «مرزنشینان و وابستگی به نهادهای حمایتی: مردم‌نگاری نهادی سیاست‌های حمایتی در روستاهای مرزی دهستان خاو و میرآباد شهرستان مریوان» به این مسئله می‌پردازند که مرزنشینان روستایی برای امرار معاش خود و تأمین هزینه‌های زندگی دچار مشکلات زیادی شده‌اند که نتیجه آن، وابستگی به کمک نهادهای حمایتی بوده است. یافته‌های این مطالعه نشان داد که سیاست‌های نهادی در راستای حمایت‌ها از مرزنشینان، بی‌اثر بوده‌اند. در مقابل اقدامات مرزنشینان روستایی از جمله مشارکت عمومی مردم در کشاورزی و دامداری، ایجاد صندوق‌های خیریه، همیاری عمومی در عمران و بازسازی روستاها دال بر رویارویی با این سیاست‌ها بوده است.

دانشمهر و همکاران (۱۳۹۸) در مطالعه «زیست‌جهان مرزنشینان و سیاست‌های گمرکی» (مطالعه‌ای در باب کولبران شهرستان مریوان) به شناسایی و تغییر ویژگی‌ها و امکان‌های مداخله در سیاست‌های گمرکی برای برجسته نمودن نقش مرزنشینان و به‌طور خاص کولبران پرداخته‌اند. بر اساس فرض اساسی این مطالعه سیاست‌های گمرکی، مرزنشینان و کولبران را حذف و به حاشیه رانده‌اند. یافته‌های این پژوهش حاکی از حذف مرزنشینان و به ویژه کولبران در سیاست‌ها و اقدامات گمرکی می‌باشد. گمرک با استراتژی حفظ کولبری و درعین‌حال حذف کولبران از سیاست‌هایش و با مکانیسم‌ها و اعمالی نظیر کارت مرزنشینی، پیلهوری و ایجاد بازارچه‌های مرزی در این راستا عمل نموده است. کولبران در واکنش به این حاشیه راندگی به اقداماتی ازجمله تشکیل شورای مرز، گروه‌های غیررسمی و محلی، تعاونی مرزنشینان و اعتراضات مدنی دست زده‌اند که عمدتاً به دلیل همین حذف، بی‌کارکرد و غیرموثر بوده‌اند.

دانشمهر و همکاران (۱۳۹۹) در مطالعه «توسعه مرز محور و اضمحلال ظرفیت‌ها و فرصت‌های اجتماعات مرزی» با روش نظریه زمینه‌ای به نقد بازارچه‌های مرزی بازارچه‌های مرزی نور شهرستان بانه و خاو و میرآباد شهرستان مریوان پرداخته است. بر اساس مفروضه بنیادین این مطالعه بازارچه‌های مرزی و توسعه وابسته آن، سیاست مناسبی برای توسعه مناطق مرزی نبوده است. مقولات اصلی برآمده در این مطالعه عبارت‌اند از؛ کمبود زیرساخت‌های توسعه‌ای، اضمحلال بخش کشاورزی و دامداری و انزوای فرهنگی-اجتماعی، ناکارآمدی در سیاست‌های ترمیمی. یافته‌های این مطالعه نشان داد که منطق حاکم بر توسعه مرز محور با ارائه بازارچه‌ها به عنوان مهم‌ترین محور توسعه در این مناطق، اجتماعات مرزی را طرد نموده است و ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های آنها را به اضمحلال کشانده است.

ازکیا و رحیمی (۱۳۹۷) در مطالعه «نقش بازارچه‌های مرزی در روند توسعه اقتصادی- اجتماعی (نمونه موردی بازارچه مرزی مریوان)»، وجود بازارچه‌های مرزی را راهکاری برای برقراری توازن و برطرف کردن شکاف مرکز و پیرامون قلمداد نموده‌اند و

به همین سبب به این سؤال پرداخته‌اند که بازارچه چه تأثیری بر روند توسعه اقتصادی-اجتماعی شهرستان مریوان داشته است. نتایج حاکی از آن است که مواردی نظیر اشتغال‌زایی و ارتقای سطح معیشت، افزایش امکانات آموزشی-تفریحی، تثبیت جمعیت و افزایش مراودات خارجی پیامدهای مثبت و مواردی چون افزایش شکاف طبقاتی، فساد اداری، افول کشاورزی و دامداری و نابودی روش‌های تولیدی سنتی از جمله پیامدهای منفی آن هستند. این امر از سویی موجب توسعه نامتوازن و ناهمگون و از دیگر سو موجب تشدید نابرابری در منطقه شده است.

سعیدی و همکاران (۱۳۸۸) در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی جامعه‌شناختی اقتصادی بازارچه‌های مشترک مرزی» پژوهشی میدانی از بازارچه‌های مرزی سردشت و پیرانشهر در استان آذربایجان غربی را انجام داده‌اند. روش انجام این تحقیق کتابخانه‌ای، اسنادی و پیمایشی بوده است. یافته‌ها حاکی از آن هستند که فعالیت بازارچه‌های مرزی به صورتی مستقیم و غیرمستقیم به ایجاد اشتغال و افزایش درآمد و تحرک شغلی مرزنشینان منجر شده که در این میان سهم اشتغال غیرمستقیم بیشتر از اشتغال مستقیم می‌باشد. استقرار بازارچه و ایجاد اشتغال برای ساکنین مرزنشین در کنترل تعداد زیاد مهاجران روستایی موفق نبوده، اما گرایش به اقتصاد غیررسمی در این منطقه را تا حد زیادی کاهش داده است. علیرغم اینکه بازارچه‌ها توانسته‌اند از لحاظ اقتصادی امنیت نسبی در منطقه ایجاد کنند، اما ایجاد و رونق بازارچه‌ها نتوانسته است به ارتقای شاخص‌های امنیت اجتماعی در منطقه کمک شایانی نماید.

سیکدر و سرکار^۱ (۲۰۰۵) در مطالعه‌ای به بررسی «معیشت و تجارت غیررسمی در مرزهای بنگلادش» پرداختند. نتایج تحقیق آن‌ها نشان داد اگرچه تجارت غیررسمی در مرزها غیرقانونی است، اما نقش مهمی در تأمین معیشت فقرا ایفا می‌کند و از آن‌جاکه دولت از تأمین نیازهای فقرا ناتوان است، آن‌ها به تجارت مرزی غیررسمی روی آورده‌اند.

لی‌بو آپائو و همکاران^۱ (۲۰۰۴) به مطالعه «پیامدهای اقتصادی و اجتماعی تجارت مرزی و تأثیر آن در افزایش استانداردهای سطح زندگی مردم» در سه ایالت لائوس پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که تجارت مرزی بر ساکنان محلی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم تأثیر دارد، از جمله می‌توان به اشتغال و مبادله کالا از نظر اقتصادی اشاره نمود. با وجود بالا بردن استانداردهای کیفیت زندگی در مناطق مرزی، تأثیرات منفی اجتماعی نظیر عدم ثبات و امنیت اجتماعی، فروپاشی روابط و بازاری شدن از دیگر پیامدها هستند.

در یک جمع‌بندی از بررسی این مطالعات می‌توان گفت یکی از وجوه مشترک این پژوهش‌ها، تمرکز بر اثرات مختلف اقتصادی و اجتماعی بازارچه‌های مرزی بر ساکنان روستایی و شهری مناطق مرزی می‌باشد که این امر در شروع پژوهش حاضر از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. این مطالعات، بازارچه‌های مرزی را یکی از مجراهای نیل به توسعه برای این مناطق در نظر گرفته‌اند و کمتر به آسیب‌های آن توجه داشته‌اند. مرور پیشینه تجربی مرتبط حاکی از آن بود که آخرین اقدام نهادی دولت در مناطق مرزی مورد مطالعه و ارزیابی قرار نگرفته است. با عنایت به اهمیت موضوع و مسئله‌مندی آن در چند استان مرزی با رویکرد انتقادی به مطالعه پیامدها، رویکردهای حاکم و بررسی درک و تجربه از برنامه در حال اجرا پرداخته می‌شود، فلذا ضرورت انجام این مطالعه در چارچوب مردم‌نگاری انتقادی آشنایی‌زدایی از این امر و گشایشی برای آغاز مطالعات در این حوزه می‌باشد.

چارچوب مفهومی پژوهش

از اوایل دهه ۱۹۷۰ عبارت‌هایی نظیر توسعه محلی، توسعه مشارکتی، توسعه بدیل، توسعه انسان‌گرایانه، توسعه درون‌زا و... جایگزین اصطلاح رایج‌تر توسعه اقتصادی گردید. این جانشینی اصطلاحات، نشان‌دهنده یک انتقال پارادایمی و معنایی در امر توسعه است. در

---

1. Leebouapao et al

ادبیات جدید، برخلاف پارادایم پیشین که هدف عمدتاً بالا بردن رشد اقتصادی و تکنولوژیک و ترغیب افراد به کار و فعالیت بدون توجه به زمینه‌های فرهنگی و روان‌شناختی بود، از توسعه انسان، شکوفایی انسان، عزت نفس و آزادی حمایت می‌شود. این رویکرد انسان‌مدار و آزادی خواهانه توسعه، در نوشته‌های «آمارتیا سن»^۱ کمال می‌یابد. سن، توسعه را فرایند گسترش آزادی واقعی تعریف نموده و آنرا معادل هدف و ابزار آزادی می‌خواند.

از نظر سن، بدون نادیده گرفتن اهمیت رشد اقتصادی ما باید به توسعه با دیدی فراخ‌تر بنگریم و برداشت مناسب از توسعه به معنای فراتر رفتن از حیطه‌های افزایش ثروت و رشد تولید ناخالص ملی و سایر متغیرهای مربوط به درآمد است (سن، ۱۳۸۵: ۲۰-۲۳). در ادامه پذیرفته شد که توسعه فقط رشد و سرمایه‌گذاری کلان اقتصادی نیست، بلکه این مهم جز از طریق شرکت دادن مردم در امور صورت نمی‌گیرد. توسعه نیازمند ارتباط میان برنامه‌ریزان و جامعه است. یعنی این دو گروه باید به ارزش‌ها و برداشت‌های مشترکی از توسعه موردنظر برسند. لذا کارگزاران توسعه به این سؤال رسیدند که چگونه ارزش‌ها، ایستارها و رفتار افراد را متناسب با روند موردنیاز توسعه تغییر دهند (عنبری، - ۱۳۹۳: ۲۹۱). برای پاسخ به این سؤال، به مشارکت مردم توجه نمودند. به موازات ناکارآمدی‌ها و تردیدها در مورد استراتژی‌های رشد و استراتژی رخنه به پایین، برخی صاحب‌نظران مدعی طرح الگوهای مشارکتی و توسعه محلی شدند. با گسترش انتقادات به توسعه دولتی و بدون توجه به زندگی روزمره و سنت‌های قومی و مدنی، اجماع عمومی این شد که برای توسعه مطلوب به دولت کارآمد و پاسخگو با نهادمندی‌های اجتماعی و مدنی نیاز است. امروزه به دلیل اهمیت مفهوم مشارکت در امر توسعه برخی محققان توسعه را مترادف با مشارکت می‌دانند (طالب، ۱۳۷۱: ۱۱۸). در این میان گروهی به‌طور صریح از مفهوم توسعه مشارکتی نام می‌برند. عبیدالله خان از نظریه‌پردازان توسعه مشارکتی، تشدید فقر در مناطق محلی را ناشی از کنار گذاشتن ساکنان از برنامه‌ریزی‌ها و فرایندهای توسعه

---

1. Amartya Sen

می‌داند و راه عمده توسعه را فقط از طریق مشارکت مردم و برنامه ریزی از پایین به بالا می‌داند (عنبری، ۱۳۹۳: ۲۸۴-۲۸۶). میسرا از دیگر نظریه‌پردازان توسعه مشارکتی، معتقد است که برای جلب مشارکت مردم در طرح‌های توسعه باید نظام برنامه‌ریزی غیرمتمرکز ایجاد شود. او طرفدار توسعه از پایین به بالا است. به نظر وی ساده لوحانه است که بگوییم مردم آمادگی لازم جهت به دوش کشیدن مسئولیت‌ها را ندارند. از نظر وی دادن مسئولیت به مردم یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای ایجاد جامعه مسئول است (میسرا، ۱۳۶۵: ۳۳). در رویکرد جدید توسعه سعی در پرکردن خلأهای توسعه و گسترش نگرشی مناسب با در نظر داشتن شرایط خاص هر منطقه می‌باشد. بنابراین اتخاذ هرگونه برنامه، استراتژی و راهبردی جهت توسعه مناطق باید از منظری محلی و بومی اتخاذ و بهره‌برداری شده باشد. این امر را می‌توان در قالب توسعه محلی بسط داد و بکار گرفت. رویکرد توسعه محلی بیش از هر چیزی ناظر بر پرورش توانایی‌های افراد است تا بتوانند مسائل مهم اجتماع خود را به شکلی مستقل و کارآمد حل و فصل کنند (Phillips & Pittman, 2009: 14). بر اساس این رویکرد، دولت تنها بازیگر عرصه توسعه نیست و در کنار آن شرکت‌ها، مردم و نهادهای غیردولتی هم باید مشارکت داشته باشند.

پل استرین^۱ در این زمینه معتقد است توسعه باید درون‌زا باشد و مشخصه‌های فرهنگی جامعه محلی را در نظر بگیرد (معصومی اشکوری، ۱۳۷۶: ۴۲). طبق یکی از رویکردهای جدید در توسعه محلی که از آن با عنوان رویکرد دارایی مبنا یاد می‌شود گستره عمل دولت‌ها محدود شده و بر توانمندسازی، شناخت مسئولیت، سرمایه‌های اجتماعی و مشارکت داوطلبانه ساکنین تأکید می‌گردد. در نقطه مقابل آن، رویکرد نیاز مبنا قرار دارد که متولی آن دولت بوده و به جای توجه به توانایی‌ها بر آورده نمودن نیازها توجه دارد (رضازاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۰). با لحاظ نمودن این رویکرد علاوه بر نقد توسعه نیاز مبنا و از بالا به پایین در میدان مورد بررسی، می‌توان به ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های این مناطق برای ایجاد توسعه پایدار و محلی توجه داشت.

---

1. Paul Strain

روش‌شناسی

روش: پژوهش حاضر مبتنی بر پارادایم انتقادی، از نوع کیفی و به روش مردم‌نگاری انتقادی انجام می‌گردد. مردم‌نگاری انتقادی از نظر «توماس»^۱، همان مردم‌نگاری متعارف است اما با یک هدف سیاسی و تغییرخواه. او هدف از مردم‌نگاری انتقادی را بررسی دقیق و موشکافانه روابط قدرت و مفروضاتی می‌داند که در سرکوب حیات انسانی مؤثرند (Thomas, 1993: 26). فلذا مردم‌نگاری انتقادی با این مسئولیت اخلاقی آغاز می‌شود که بایستی به کشف و شناسایی فرایندهای بی‌عدالتی در محدوده خاص زندگی افراد که به ناتوانمندسازی افراد و گروه‌های سرکوب‌شده انجامیده، پردازد (Carspecken, 2001: 4).

بستر مطالعه:

قلمرو مورد مطالعه، میدان تجارت مرزی در شهرستان بانه می‌باشد که در منطقه‌ای کوهستانی در غرب استان کردستان واقع شده است. بر طبق آمار سال ۱۳۹۵ جمعیت بانه در نقاط شهری ۹۰۳۰۴ نفر و در مناطق غیرشهری ۴۲۲۶۱ نفر و مساحت آن ۱۴۵۲/۳۹ کیلومتر مربع است. بانه حدود ۱۲۰ کیلومتر مرز مشترک با عراق دارد و همسایه جنوبی آن، سلیمانیه عراق است.

روش نمونه‌گیری و حجم نمونه:

راهبرد نمونه‌گیری در این مطالعه، در ابتدا هدفمند و در ادامه نظری می‌باشد. اینکه با چه کسی یا چه کسانی وارد مصاحبه شویم از نمونه‌گیری هدفمند، و اینکه به منظور کامل‌تر کردن داده‌ها به کجا مراجعه کنیم از نمونه‌گیری نظری استفاده می‌کنیم. از دلایل استفاده نمونه‌گیری هدفمند آن است که کسی ادعا نکند که محقق انواع خاصی از موارد را در نظر نگرفته است. لذا محقق به جای تمرکز بر یک نمونه همگن و کوچک جهت مطالعه از نمونه‌گیری با حداکثر تنوع که یکی از استراتژی‌های نمونه‌گیری هدفمند می‌باشد، استفاده

---

1. Thomas

شده است. در ادامه و در حین تجزیه و تحلیل مقدماتی با استفاده از نمونه‌گیری نظری گردآوری داده‌ها ادامه داده می‌شود. برای تعیین حجم نمونه از اشباع نظری استفاده شد. در تحقیق حاضر مصاحبه‌ها تا جایی طول داده شد که پاسخگویان نکات جدیدی برای گفتن نداشته باشند؛ به طوری که فضای مفهومی سؤال‌های پژوهش اشباع شدند و پاسخ‌های افراد، تکراری یا مشابه به نظر می‌رسیدند. اشباع نظری، بعد از مصاحبه با ۴۱ نفر محقق شد. در این پژوهش، نمونه‌ای از کارگزاران نهادی و بازیگران غیرنهادی به صورت هدفمند و گلوله برفی بر حسب خصوصیات و تجربه‌ای که آنان از کار در تجارت مرزی داشتند، انتخاب شدند. در جداول شماره ۱ تا ۳ مشخصات مصاحبه‌های انجام شده با کارگران نهادی (۱۷ مورد)، بازیگران غیرنهادی (۲۴ مورد) و یک بحث گروهی با حضور ۸ مشارکت‌کننده آمده است.

جدول ۱- مشخصات مصاحبه‌های انجام شده با کارگزاران نهادی

نام	سن	میزان تحصیلات	شغل	مدت زمان (دقیقه)
کد ۱	۵۸	کارشناسی ارشد	مدیرکل استانداری	۶۰
کد ۲	۴۵	کارشناسی	بخشدار نور	۶۵
کد ۳	۳۶	کارشناسی ارشد	دهیار بوئین‌سهره	۷۰
کد ۴	۳۴	کارشناسی	دهیار اشترآباد	۵۰
کد ۵	۴۰	کارشناسی	دهیار کریم‌آباد	۷۰
کد ۶	۴۴	دیپلم	دهیار چومان	۴۵
کد ۷	۴۲	دکتری	کارشناس استانداری	۶۰
کد ۸	۳۹	کارشناسی	کارشناس بخش‌داری	۶۰
کد ۹	۵۵	کارشناسی	معاون فرمانداری	۸۰
کد ۱۰	۴۸	کارشناسی	رئیس گمرک	۵۰
کد ۱۱	۴۳	کارشناسی	کارشناس گمرک	۶۰
کد ۱۲	۳۵	کارشناسی ارشد	رئیس صمت	۴۵
کد ۱۳	۴۰	کارشناسی	مسئول بازارچه سیرانند	۴۰
کد ۱۴	۴۴	کارشناسی	کارمند بازارچه سیرانند	۶۰

۱۲۰	فرماندار سابق	کارشناسی ارشد	۴۴	کد ۱۵
۶۰	نماینده سابق مجلس	کارشناسی ارشد	۴۸	کد ۱۶
۱۰۰	نماینده سابق مجلس	کارشناسی	۶۲	کد ۱۷

جدول ۲- مشخصات مصاحبه‌های انجام شده با بازیگران غیرنهادی

نام	سن	میزان تحصیلات	شغل	مدت زمان (دقیقه)
کد ۱۸	۵۵	کارشناسی	مغازه‌دار	۱۲۰
کد ۱۹	۳۵	کارشناسی ارشد	مغازه‌دار	۸۰
کد ۲۰	۴۰	دیپلم	پاساژدار	۱۲۰
کد ۲۱	۴۲	دیپلم	تاجر خرده	۵۰
کد ۲۲	۶۰	دیپلم	تاجر خرده	۵۰
کد ۲۳	۵۰	دیپلم	تاجر کلان	۶۰
کد ۲۴	۴۷	سیکل	تاجر کلان	۴۵
کد ۲۵	۴۰	سیکل	تاجر کلان	۴۵
کد ۲۶	۶۴	کارشناسی	فعال مدنی	۵۰
کد ۲۷	۳۸	دکتری	فعال مدنی	۸۰
کد ۲۸	۴۴	دکتری	فعال مدنی	۷۵
کد ۲۹	۴۴	دیپلم	کارگزار کولبری	۶۰
کد ۳۰	۴۰	کارشناسی	کارگزار کولبری	۹۰
کد ۳۱	۲۶	سیکل	کولبر	۱۲۰
کد ۳۲	۴۳	ابتدایی	کولبر	۱۱۰
کد ۳۳	۲۳	سیکل	کولبر	۱۲۵
کد ۳۴	۲۳	کارشناسی	کولبر	۸۰
کد ۳۵	۲۹	کارشناسی ارشد	کولبر	۷۵
کد ۳۶	۲۸	دیپلم	کولبر	۱۲۰
کد ۳۷	۴۰	دیپلم	ضمانت‌چی	۶۰
کد ۳۸	۵۰	حوزوی	امام جمعه شهر بوبین	۴۵
کد ۳۹	۴۷	حوزوی	شورای روستای کپله	۷۵
کد ۴۰	۳۸	دیپلم	شورای روستای برویشکانی	۶۰
کد ۴۱	۴۹	دیپلم	شورای روستای نور	۵۵

جدول ۳- مشخصات افراد شرکت‌کننده در بحث گروهی

نام	سن	میزان تحصیلات	فعالیت مرتبط با تجارت مرزی	مدت زمان
کد ۴۲	۴۰	کارشناسی ارشد	کارشناس اشتغال اداره کار	۱۲۰ دقیقه
کد ۴۳	۳۹	کارشناسی ارشد	فعال مدنی	
کد ۴۴	۳۵	کارشناسی	مغازه‌دار	
کد ۴۵	۳۵	کارشناسی ارشد	کارگزار کولبری	
کد ۴۶	۲۶	سیکل	کولبر	
کد ۴۷	۳۲	کارشناسی	شرکت تعاونی مرزنشینان	
کد ۴۸	۳۶	کارشناسی ارشد	شاگرد مغازه و کولبر	
کد ۴۹	۳۴	کارشناسی ارشد	مدرس دانشگاه	

فنون گردآوری داده‌ها:

در تحقیقات اتنوگرافی، گردآوری داده‌ها بیش از هر جای دیگری تابع پرسش پژوهش و شرایط میدان مورد مطالعه است (فلیک، ۱۳۹۴: ۲۵۳). با توجه به این مسئله، در پژوهش حاضر برای جمع‌آوری اطلاعات، سه تکنیک مشاهده غیر مشارکتی، مصاحبه عمیق و نیمه ساخت یافته (۴۱ مورد) و بحث گروهی بکار گرفته شد. در بحث گروهی افرادی انتخاب می‌شوند تا در مورد موضوعی به شیوه‌های متمرکز و مناسب بحث کنند. انجام بحث گروهی در پژوهش حاضر فرصتی فراهم آورد تا سؤالات و ابهامات ایجادشده در مرحله مشاهده، مصاحبه و گفتگو برطرف گردد. در این پژوهش، بحث گروهی در مرحله نهایی جمع‌آوری داده‌ها انجام شده است. تا تجارب و ایده‌های مشترک برساخت گردد و با ایجاد زمینه برای پیوند داده‌ها به یکدیگر و بررسی متقابل آن‌ها بر اعتبار تحقیق اضافه شود. در این مطالعه بحث گروهی به مدت ۲ ساعت و با مشارکت ۸ نفر در تاریخ ۱۴۰۰/۸/۲۱ برگزار گردید.

رویه‌های فرو کاستن و تحلیل داده‌ها: یافته‌های میدانی با استفاده از الگوی کارسپیکن (۱۹۹۶) شامل یک مدل پنج مرحله‌ای که در کتاب تحقیق اتنوگرافی انتقادانه، راهنمای عملی و نظری آموزشی، آمده است، تحلیل شد. در مرحله اول جهت دستیابی به

شناخت کلی از موضوع، خود را در موقعیت مشاهده‌گر و از موضع سوم شخص قرار می‌دهیم. در این مرحله مشاهدات میدانی را معطوف به رفتارها و گروه‌های اجتماعی می‌نماییم و تمام روندها و جزئیات مرتبط با موضوع مورد بررسی را، ثبت و ضبط می‌نماییم. این کار را تا جایی ادامه می‌دهیم که دیگر امکان جمع‌آوری داده‌های جدیدی در میدان وجود نداشته باشد. در ابتدای ورود به میدان پژوهشگر با کنشگران، تعاملات و روتین‌ها روبه‌رو شد. کارسپیکن برای مشاهده دستورالعمل شفاف‌تری ارائه نداده است. به همین دلیل پژوهشگر در ابتدای ورود در یک تور بزرگ به مشاهده بافت میدان پرداخت و توصیف میدان را با این سؤال آغاز نمود که با اجرای طرح ساماندهی مبادلات مرزی در میدان تجارت مرزی چه می‌گذرد؟

در مرحله دوم توصیفی کلی از وضعیت سایت اجتماعی مورد مطالعه انجام می‌گیرد. در این گام مناسبات و تعاملات قدرت، هنجارها، نقش‌ها، تصمیم‌گیری‌ها، قواعد و ارزش‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد و تحلیل‌های بازساختی مقدماتی صورت می‌گیرد. بر این اساس در پژوهش حاضر، علاوه بر توصیفی از میدان، تعاملات اجتماعی و نقش‌های مرتبط با طرح فعلی شناسایی گردید. همچنین اینکه فرایند کار در طرح فعلی در بازارچه مرزی سیرانند به چه صورت است؟ مهم‌ترین بازیگران نهادی و غیرنهادی موجود در این طرح کدام‌اند؟ روابط آن‌ها با یکدیگر و سلسله‌مراتب قدرت به چه صورت می‌باشد؟ چگونه و چه کسی تصمیمات اصلی را می‌گیرد؟ در مرحله سوم (تولید داده‌های گفتگویی) محقق مجدداً به میدان ورود می‌کند با این تفاوت که محقق به مشارکت‌کنندگان حاضر در میدان خبر می‌دهد که پژوهشی در حال انجام است. دیدگاه شرکت‌کنندگان با استفاده از انواع مصاحبه‌های عمیق و نیمه ساخت‌یافته مورد بررسی قرار می‌گیرد. نتایجی که در مرحله سوم بدست می‌آید امکان دارد فهمی که در مراحل قبلی بدست آمده است را مورد بازاندیشی قرار دهد و به تکمیل آن منجر گردد. فلذا ضمن مطالعه اسناد موجود و بنا به اهمیت داده‌های گفتگو محور به مصاحبه‌های فردی و گروهی جهت شنیدن دیدگاه‌های افراد درگیر و درک تجربیات آن‌ها پرداختیم. به دلیل حساسیت

موضوع به ویژه در میان کارگزاران نهادی بعد از انجام مکاتبات اداری انجام مصاحبه‌ها، از مهرماه شروع و تا بهمن ماه ۱۴۰۰ به طول انجامید. در مرحله سوم مشاهدات و یادداشت‌ها کدگذاری می‌شود تا تم‌های اولیه داده‌های جمع‌آوری شده شناسایی و مجموعه‌ای از مقوله‌ها مشخص شود و بدین وسیله زمینه برای سازمان‌دهی داده‌هایی که در آینده به دست می‌آیند، فراهم شود. این مرحله با فرایند کدگذاری داده‌ها آغاز می‌گردد. هدف این مرحله ارائه توصیف‌هایی ضخیم، از طریق فرایند کدگذاری است (Carspecken, 2001: 187). جهت تقلیل و تحلیل داده‌ها از روش کدگذاری باز و محوری استفاده شده است. در مرحله کدگذاری باز داده‌ها خرد، تحلیل، مقایسه و مقوله‌بندی می‌شود و در کدگذاری محوری، روابط فرضیه‌ای بین مقولات و خرده مقولات انجام می‌گردد (Patton, 2002: 162). در مرحله چهارم محقق میدان مطالعه را با هدف کشف و شناسایی روابط سیستمی، بین آنچه در زمینه تحقیق کشف شده با زمینه‌های گسترده‌تر گسترش می‌دهد. در مرحله آخر، محقق تلاش می‌کند با ارجاع مقولات نهایی به مفاهیم نظریه‌های اجتماعی موجود، آن‌ها را تبیین کند (Carspecken, 1996: 41-43).

اعتبارسنجی: اعتبار در روش‌شناسی انتقادی، منوط به دستیابی به توافق بر سر فهم و برداشت افراد از یک موضوع بین پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان در مطالعه می‌باشد. برای نیل به این امر محقق باید خود را در موقعیت افراد مورد مطالعه قرار دهد. فلذا محقق در طول فرایند انجام پژوهش، رویکرد بازاندیشانه‌ای را در دستور کار خود قرار داد و حضور مداوم و بلندمدت در میدان داشت. بازبینی، تحلیل موارد منفی و کنترل اعضا نیز از نکات مورد توجه بوده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌ها، در دو بخش توصیفی و تحلیلی ارائه خواهد شد. ابتدا، تاریخچه شکل‌گیری موضوع مورد بررسی در شهرستان بانه توصیف شده و در بخش بعدی، درک و تجربه

بازیگران غیرنهادی و کارگزاران نهادی از برنامه ساماندهی، رویکردهای حاکم و پیامدهای آن بررسی شده است.

(۱) یافته‌های توصیفی

منابع معتبر اندکی در زمینه پیشینه تجارت مرزی در میدان مورد مطالعه وجود دارد و تکیه این مبحث بر روی منابع اندک و بهره‌گیری از اطلاعات مطلعین کلیدی می‌باشد. مرادفات اقتصادی ساکنین دو سوی مرز از دوره‌های گذشته وجود داشته و متأثر از بسترهای سیاسی، تاریخی، اجتماعی و فرهنگی و کنشگران خاص بوده است (کوچرا، ۱۳۷۷: ۴۴). تا زمان قاجار در مناطق کردنشین، «امارت‌ها» قدرت را در دست داشته‌اند و بانه به دلیل قرار داشتن میان دو امارت بابان و اردلان، منطقه‌ای مرزی قلمداد می‌شده است، تجارت در این مقطع زمانی به شکلی محدود، سنتی و پایاپای بوده است. در این مقطع زمانی به دلیل نبود قدرت قهریه دولت مرکزی، میان مردم بانه با سلیمانیه ارتباطات فراوانی وجود داشته است و بعد از جدایی سلیمانیه از ایران در دوران قاجار و بعد از ظهور دولت مدرن توسط رضاخان میان این دو شهر مرز ترسیم می‌گردد (توکلی، ۱۳۶۳: ۱۱۵).

خان‌ها، به عنوان قدرت‌های محلی دارای اقتدار اقتصادی و سیاسی در دوران پهلوی بودند و این وضعیت تا زمان اصلاحات ارضی پابرجا بود. خان‌های کردستان ایران با خان‌های محلی کردستان عراق دارای ارتباط و مناسبات اقتصادی سیاسی بودند و مرزها را در کنترل خود داشتند (توکلی، ۱۳۶۳: ۴۰۹). از دهه ۱۳۳۰ هجری شمسی به بعد دولت مبادرت به ایجاد چارچوب‌های قانونی نظیر توافق مشترک دولت‌های وقت ایران و عراق برای محدودیت عبور و مرور غیرقانونی از مرزها به ویژه در شکل جمعی آن نمود و «لایحه تشویق صادرات و صدور پروانه» را به تصویب رساند (جمعه‌پور و طالبی، ۱۳۹۱: ۵۵). این چارچوب‌های قانونی به دلیل مهیا نبودن شرایط در دو سوی مرز و شرایط و تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی نتوانست در ساختار اقتصادی - اجتماعی منطقه تغییرات اساسی ایجاد نماید. فلذا در آستانه انقلاب اسلامی عبور و مرورهای فردی در جهت تأمین

معیشت در مقیاسی محدود و محلی وجود داشت (امیرپناهی، ۱۳۹۷: ۱۰۰). بعد از وقوع انقلاب، تجارت مرزی با توجه به ضعف نظارت بر مرزها با شدتی بیشتر و آزادانه از سر گرفته می‌شود، در این مقطع عملاً مرزی وجود نداشته است. این وضعیت حتی در زمان جنگ تحمیلی نیز تداوم یافته است. سیر تاریخی استقرار تجارت مرزی گویای این واقعیت است که در ابتدا متأثر از حوادث و جنگ‌ها در راستای تأمین معیشت و گذران زندگی بوده اما در گذر زمان در سطوح مختلف فرمی تجاری و بازرگانی یافته است. کد ۱۹ این موضوع را این‌گونه بیان می‌کند:

«مناسبات در مقاطعی فاز بحرانی نظیر پزشکی برای بیماری‌های سرطانی و صعب‌العلاج داشته مثلاً در دوران جنگ و انقلاب (سال ۵۰ تا ۱۳۶۸)، بعد فاز معیشتی بوده اقلام ضروری چون خرما، آرد، قند، چایی و بخاری نفتی جهت رفع نیازهای محلی مردم شهر بوده نه برای فروش به سایر شهرها، بعداً مناسبات وارد فاز تجاری و بازرگانی شده است و از سال ۱۳۷۸ به بعد کالاهایی با هدف فروش به مشتری‌های داخلی وارد می‌شد.»

بعد از چند رویداد، مبادلات مرزی در بانه وارد عصری جدید از حیات خود گردید از جمله آتس‌بس جنگ میان ایران و عراق، حمله عراق به کویت و قدرت گرفتن حکومت اقلیم کردستان در عراق (باینگانی، ۱۳۹۹: ۵۳). تداوم مناسبات مرزی به صورت قاچاق سبب گشت تا دولت سازندگی در سال ۱۳۷۱ تصمیم بگیرد که مبادلات موجود را قانونمند نماید و در مناطق مرزی کشور، مکان‌هایی را تحت عنوان «بازارچه‌های مشترک مرزی» به منظور سامان‌بخشی به مناسبات غیررسمی اقتصادی مرزنشین‌های دو طرف مرز و کاهش قاچاق^۱ ایجاد نماید. در استان کردستان سه بازارچه مرزی در شهرستان‌های سقز، بانه و مریوان به عنوان یکی از استان‌های مرزی و همجوار با شمال عراق از سال ۱۳۷۳ تا ۱۳۷۸ شروع به فعالیت نمودند. در دولت هشتم بازارچه پيله‌وری رونقی مضاعف گرفت. کد ۱ در این زمینه می‌گوید:

«کارت پبله‌وری به متقاضیان تشکیل تعاونی داده می‌شد. شیشه‌آلات، لوازم خانگی و... با تریلی وارد بازارچه سیرانبد می‌شد. آنجا مبلغی به عنوان عوارض پرداخت می‌شد، در آن مقطع تنها فرمانداری مستقر بود. بعد کالا آزادانه ترخیص می‌شد. در ادامه مشکلات گمرک به وجود آمد و بعد از مدتی هم مسدود شد. بعد از مسدود شدن مدتی قاچاق با ماشین ادامه داشت، تعقیب و گریز می‌شد تیراندازی می‌کردند دامنه این تعقیب و گریزها به داخل شهر کشیده می‌شد و گهگاه اتفاقات ناگواری هم می‌افتاد.»

هم‌زمان با ایجاد بازارچه مرزی سیرانبد، نخستین پاساژها در این شهر سر برآوردند. در این مقطع کالاهایی نظیر چای، کفش، کیف، چینی‌آلات، مواد آرایشی و بهداشتی وارد بانه می‌شود که به دلیل اینکه کالاها بدون گمرک وارد می‌شوند بسیار ارزان‌قیمت‌تر از مبادی رسمی در دسترس فروشندگان و تجار قرار می‌گیرد و همین امر سبب استقبال تجار شهرهای بزرگ از بازار بانه می‌شود. در سال ۱۳۷۷ فعالیت‌های بازارچه‌ها تحت نظارت گمرک قرار می‌گیرد، در کنار قانونی‌تر شدن ورود کالا، به صورت غیرقانونی و قاچاق نیز کالا وارد می‌شود. مطالعات گویای آن است که فعالیت بازارچه‌های مرزی به دلیل تداخل کارکردی نهادی، ناکارآمدی سیستم نظارت درونی بازارچه‌ها، نابسامانی موقعیتی و فشارهای برون‌ساختاری، تداوم قاچاق را در پی داشته است (قادرزاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸۳).

تجارت مرزی در مناطق مرزی کردنشین نظیر بانه با سقوط صدام و آزادسازی عراق در سال ۱۳۸۱ وارد دوران طلایی خود شد و کردستان عراق برای شرکت‌های خارجی مکان مناسبی برای سرمایه‌گذاری و ورود کالا تشخیص داده شد (باینگانی و جلالی‌پور، ۱۳۹۹: ۴۸). همین عوامل زمینه ایجاد و حضور شرکت‌های عظیم اقتصادی در این منطقه را فراهم نمود. با توجه به اعتماد و پیوندهای دیرینه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی که میان تجار و بازرگانان بانه و کردستان عراق از سالیان دور وجود داشت این تحولات، اقتصاد تجارت مرزی در بانه را هرچند به صورت غیرمستقیم با تجارت جهانی و اقتصاد سرمایه‌داری در ارتباط با هم قرار داد. در ادامه امنیت کردستان عراق و تداوم تجارت مرزی به این امر انجامید که تجار و بازرگانان محلی ورود کالا را فقط از عراق و ترکیه و

یا دبی محدود نکنند و با ثبت شرکت‌های بازرگانی و حمل‌ونقل، مبادرت به ورود کالاهایی گوناگون از سایر نقاط نظیر کشورهای جنوب شرقی آسیا نمایند. با روی کار آمدن دولت نهم، چهره بانه برای همیشه دگرگون گردید. این شهر به بازاری بزرگ برای فروش کالا تبدیل شد. در این دوران «معابر موقت مرزی» یا «بازارچه‌های کولبری» به منظور سامان بخشی به مناسبات غیررسمی اقتصادی مرزنشین‌های دو طرف مرز و کاهش قاچاق از ۱۳۸۹/۹/۴ دایر گردیدند، در این فاصله زمانی افراد ساکن در روستاهای تا شعاع ۱۵ کیلومتری مرزی دارای دفترچه کولبری رسمی شدند که از معابر موقت غیررسمی مبادرت به ورود کالای مورد تأیید اعلام شده، می‌نمودند. با وجود آنکه فرمانداری در بازارچه‌ها مستقر بود اما عملاً هنگ مرزی تمام امورات را در اختیار کامل داشت. کد ۶ دهیار روستای چومان فرایند ایجاد این بازارچه‌ها را این‌گونه توصیف می‌کند:

«این طرح رو اجرا کردند که هم مردم منتفع گردند و هم از مبادلات مشکوک جلوگیری بشه. در چند محدوده "گله‌سوره، هنگه‌ژال و شابدین" معابری رو درست کردند. برای افراد مشمول، دفترچه‌های کولبری صادر گردید و عملاً کولبری متولد شد. یادم نمی‌آید که قبل از این مقطع واژه‌ای با نام کولبری داشته باشیم، مبادلات طبق روال همیشگی انجام می‌شده حالا با ماشین یا با حیوان ولی قبلاً کولبر به کار برده نمی‌شد.»

معابر کولبری در ابتدا مورد پذیرش مردم قرار نگرفت و با مقاومت مردم مواجه گردید. کد ۳، دهیار روستای بوئین سه‌رو از کسانی بوده که از ابتدا در جریان روند اجرایی این طرح بوده است، در این زمینه می‌گوید:

«در آن موقع دفترچه‌هایی که توسط هنگ مرزی صادر شده بودند را به روستاهای مشمول می‌بردم مردم از تحویلش ممانعت می‌کردن و می‌گفتند انسان که کولبری نمی‌کنه، این که کار انسان نیست.»

کد ۲ که در آن مقطع زمانی کارمند بخشداری بود درباره مناسبات ناسالم موجود در معابر کولبری می‌گوید:

«بازارچه‌ها مکانی شده بود برای سوءاستفاده افرادی خاص. کسانی بودند که بدون نظارت چندین دفترچه برایشون صادر شده بود. یا دفترچه برای کسانی صادر شده بود که ساکن منطقه نبودند. باوجوداینکه پولی عاید مردم می‌شد اما نفع اصلی رو سرمایه‌دار می‌برد چون روند کار مشاهده ناپذیر بود و گمرکی هم در کار نبود که بعداً مشخص بشه که فلان سرمایه‌دار چه کالایی و چه مقدار کالا وارد کرده.»

در ادامه به دلیل انتفاع مالی بازارچه، مردم احساس رضایت نسبی کردند. کد ۳ در این زمینه می‌گوید:

«در بوئین باجه پستی زده بودم، نمی‌تونستم نیرو جذب کنم باوجوداینکه پول مناسبی ماهیانه در نظر گرفته بودم ولی کسی حاضر نبود بیاد کارمندی بکنه، مردم می‌گفتن ۸۰۰ هزار تومن چه پولیه که میدی، دو روز میریم کول میارم و اون پول رو بدست میارم.»

در تاریخ ۱۳۹۵/۱۱/۱۹ فعالیت بازارچه‌های مرزی به علت بازتاب مناسبات غیرانسانی موجود در آن و ایرادات مربوط به گمرک متوقف گردید. کد ۵ این وضعیت را این گونه توصیف می‌کند:

«بی‌احترامی فراوانی در قبال کولبران انجام می‌شد. در هیچ جای دیگر نظیر این اعمال ناشایست رو ندیده بودم. آسیب‌های اون دوران رو الآن دارم می‌بینم. یکی از مشکلات شایع، مشکلات جنسی بود. همچنین انسان احساس سبکی بهش دست می‌داد، مردهای مسن می‌رفتند کولبری و قبل از رسیدن به روستاشون از ماشین پیاده می‌شدند، لباس عوض می‌کردند تا کسی متوجه نشه رفته کولبری و می‌گفت سرزمین بودم.»

با توجه به افزایش اقبال عمومی نسبت به مصرف کالاهای خارجی ارزان قیمت، حجم زیادی از مسافران به شهر بانه سرازیر شدند. در ادامه وقتی بازارچه کولبری بسته شد به دلایلی نظیر نیاز بازار بانه به ورود کالا، نبود بدیل جایگزین و شکسته شدن قبح کولبری، رویه قاچاق کالا با شتاب بیشتری انجام می‌شد. هنگامی که بازارچه مسدود شد

اعتراض‌هایی به وجود آمد. کد ۲۱ که از نزدیک شاهد این وقایع بود؛ این اعتراض‌ها را این‌گونه روایت می‌کند:

«اعتراض‌ها از سمت صاحب بارها هدایت می‌شد. کسانی که از بازارچه نفع زیادی رو برده بودند، شروع کردند به جنب و جوش. مردم به نشانه اعتراض سفره خالی پهن کردند. نکته جالب این بود که اغلب افراد حاضر جوان‌های خام بودند یک نفر شناخته شده یا صاحب‌بار و نمی‌دید.»

در مورخ ۱۳۹۶/۵/۱ «آیین‌نامه ساماندهی مبادلات در بازارچه‌های غیررسمی موقت مرزی» با اهدافی نظیر افزایش درآمد مرزنشینان، جلوگیری از مهاجرت در روستاهای مرزی، کاهش کولبری و ساماندهی پیلهوران در بازارچه‌ها و معابر موقت مرزی در هیئت‌وزیران تصویب و از سوی معاون اول رییس‌جمهور دولت دوازدهم جهت اجرا در چهار استان آذربایجان غربی، سیستان و بلوچستان، کردستان و کرمانشاه ابلاغ گردید. طبق این آیین‌نامه در استان کردستان روستاها و شهرهای بانه، سروآباد و میوان که دارای سه سال اقامت در فاصله حداکثر ۲۰ کیلومتری از نقطه صفر مرزی قرار دارند، افراد و نقاط مشمول محسوب می‌گردند. طبق ماده ۱ آیین‌نامه اجرایی شهرهای مرکز شهرستان‌های موصوف مشمول دستورالعمل نمی‌باشند. مرزنشینان می‌توانند کالاها و محصولات مجاز را با رعایت مواد این قانون در بازارچه‌های مشترک مرزی استان مبادله نمایند. فرمانداری‌ها نیز موظف شده‌اند نسبت به شناسایی، احصاء و معرفی واجدین شرایط به سازمان توسعه تجارت استان‌ها اقدام نماید. وزارت صمت نیز موظف شد برای افراد مشمول کارت الکترونیکی صادر نماید. همچنین نحوه ورود کالا به بازارچه، چگونگی تسویه ردیف‌های مرزی ترانزیت و اعمال معافیت سود بازرگانی برای مرزنشینان و اخذ مجوزهای بهداشتی و ارزش‌گذاری کالاهای مشمول توسط گمرک انجام می‌گردد. طبق ماده ۱۳ این آیین‌نامه نظارت بر میزان سهم مرزنشینان بر عهده فرمانداران می‌باشد. طبق ماده ۶ این آیین‌نامه افراد مشمول می‌توانند برای واردات فهرست ۱۰۰ قلم کالای موضوع ماده (۹) این تصویب‌نامه و تبصره آن از تخفیف سود بازرگانی ماهانه به مبلغ هفت میلیون ریال و برای هر خانوار

مرزنشین مشمول این تصویب‌نامه حداکثر تا سقف بیست‌وهشت میلیون ریال بهره‌مند گردند. این طرح در شهر بانه و در بازارچه مرزی سیرانبد در سال ۱۳۹۷ در سه مرحله با انجام تشریفات گمرکی انجام گردید. سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۳۹۹ عملاً تعطیل شد اما مجدداً از تاریخ ۱۳۹۹/۷/۲۱ شروع بکار نمود. این تعطیلی‌ها به خاطر ناهماهنگی‌های میان دستگاه‌های اجرایی و مخالفت‌های گمرک با ورود کالا بدین رویه بود.

۲) یافته‌های تحلیلی

در این قسمت پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان در دو مرحله کدگذاری باز و محوری تحلیل شده است. در سطح تحلیلی، با استناد به نظر مصاحبه‌شوندگان، یافته‌ها شامل ۹۹ مقوله فرعی و ۹ مقوله محوری به‌دست آمده است.

الف: رویکردهای حاکم بر برنامه ساماندهی کولبری

نادیده انگاشتن مرزنشین: طرح ساماندهی مبادلات مرزی هرچند با اهدافی نظیر بهبود معیشت مرزنشینان تدوین گردیده است اما از نظر مصاحبه‌شوندگان در هیچ مرحله‌ای از سیاست‌گذاری، تدوین، اجرا و بازخورد آن مطلعین کلیدی، مسئولین اجرایی در سطح محلی و مرزنشینان مشارکت نداشته‌اند. کد ۳ دهیار روستای بوئین سه‌رو در این زمینه می‌گوید:

«با وجود اینکه مخاطب این طرح ما مرزنشینان هستیم اما در این باره از هیچ کولبر یا مرزنشینی نظری نخواستند. در جلسات محلی هم کولبران و افراد مرتبط غایب هستند و اغلب مسئولان برای کولبران نماینده تعیین می‌کنند این افراد هم بود و نبودشان مثل هم است.»

کد ۴ دهیار روستای اشترآباد که از فعالان مرز نیز می‌باشد این‌گونه از عدم مشارکت افراد مشمول طرح می‌گوید:

«آنان که این سیاست‌گذاری‌ها را انجام داده‌اند، اصلاً نمی‌دونند کولبری چی هست، در تهران نشسته‌اند و بدون آنکه مشاوره‌ای هم بگیرند سیاست‌گذاری می‌کنند. درحالی‌که ما می‌دانیم در مرز چه می‌گذرد و دغدغه مردم چیست.»

از مصادیق نادیده انگاشتن مرزنشین می‌توان به خلأ نظارت بر روابط و مناسبات صاحب‌بار و مرزنشین یا دارنده کارت الکترونیکی اشاره نمود. این خلأ در آیین‌نامه پیش‌بینی‌نشده و مسئولان محلی نظیر فرمانداری و نمایندگان مجلس نیز تمایلی به ورود در این زمینه را ندارند. کد ۳ که از نزدیک درگیر این طرح می‌باشد و به عنوان نماینده غیررسمی مرزنشینان فعالیت می‌کند این گونه از طرح ساماندهی مبادلات مرزی می‌گوید:

«طرح فعلی ۴ ستون گمرک، صمت، فرمانداری و مرزنشین داره، اصل کاری هم مرزنشینه، چون این کار به نام او انجام می‌شود ولی ستون چهارم متولی نداره. تنها میشه به فرمانداری مراجعه کرد که اعلام کردن دخالتی نمی‌کنند.»

فقدان متولی واحدی برای پیگیری امور مرزنشینان نیز یکی دیگر از مصادیق نادیده انگاشتن و رهاشدگی مرزنشینان می‌باشد. این امر روبه‌رویی مستقیم مرزنشینان با صاحبان بار یا سرمایه‌داران را به دنبال داشته است. کد ۴۰ در این زمینه می‌گوید:

«فضای سوءاستفاده به جهت بی‌سوادی مرزنشین زیاد است؛ مثلاً سه بار از کارت مرزنشینی استفاده می‌کنند ولی پول یکبار استفاده به وی داده می‌شود. به فرمانداری مراجعه کردیم ولی اعلام کردند دخالتی نمی‌کنیم، بحث مالی بعداً برامون مشکل درست می‌کنه. گفتند مرزنشین خودش با صاحب‌بار توافق کنه. یعنی از نظر شما ۳۰ هزار مرزنشین توافق کنند؟ یکی دو نفر که نیستند. در ادامه رفتم پیش نماینده مجلس دو بار بهش التماس کردم بیا و به داد مرزنشین برس. گفت دخالت نمی‌کنم.»

کد ۵ هم از نادیده گرفتن حقوق واقعی مرزنشینان می‌گوید:

«برای هر مرزنشین تخفیف ۷۵۰ هزار تومانی تعیین کردند با این قیمت کسی راغب نبود کالا وارد کنه. فرماندار گفت شما و دهیارها برید با بازرگانان به توافق برسید. الآن از این ۷۵۰ هزار تومان ۳۰۰ هزار تومان وارد جیب مرزنشین می‌شود،

مابقی پول هم به جیب سرمایه‌دار می‌رود. تا به اینجا ۴۰۰ هزار از پول مرزنشین سود برده‌اند. حالا بار خودشان چقدر سود داره خدا میدونه.»

دستگاه‌های اجرایی درگیر در طرح مذکور نیز نسبت به وضعیت مرزنشین بی تفاوت هستند. کد ۳۵ از کولبران تحصیل کرده در این زمینه می‌گوید:

«در اغلب مواقع پاسخگو نیستند. دستگاه‌ها و حتی مسئولین پول تخفیف سود بازرگانی رو حق مرزنشین نمی‌دونند. از یکی از مسئولین شنیدم که می‌گفت این پول مفت رو چرا باید به مرزنشین داد؟»

سامانه‌های موجود در طرح فعلی نیز به گونه‌ای طراحی شده‌اند که مشکلات فراوانی را برای مشمولین به وجود آورده‌اند، از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به سامانه مبادلات مرزی تارکو اشاره نمود که خدماتی نظیر صدور و تمدید کارت را ارائه می‌دهد. کد ۸ از کارمندان بخش‌داری آرم‌رده در این زمینه می‌گوید:

«شرکت تارکو یکسری از مرزنشینان را حذف کرده که اتفاقاً از همه نیازمندتر هستند. متولدین قبل از ۱۳۲۰ را حذف کرده‌اند و در سامانه هم نمی‌توان کارت‌شان را تمدید کنند. این افراد کسانی سالمند هستند. اگر جوانی را حذف کنند می‌تواند روزی خود را بدست بیاورد، اما این افراد چیکار کنند؟»

از دیگر مشکلات اصلی سامانه تارکو صادر نشدن کارت الکترونیکی افراد مشمول می‌باشد. کد ۴۷ مدیرعامل شرکت تعاونی مرزنشینان نیز در این زمینه می‌گوید:

(خیلی راحت از طریق بخش‌داری یا فرمانداری میشه لیست‌ها رو به‌روزرسانی کرد. ولی امکان دسترسی اینها به سامانه فراهم نیست. درحالی‌که سالی یک‌بار باز شدن سامانه غیرمنطقیه، چون امکان داره فردی ازدواج کند، فوت کند، تغییر سرپرست دهد.»

جهت‌گیری سرمایه‌محور: از دیگر ویژگی‌های حاکم بر برنامه ساماندهی مبادلات مرزی می‌توان به جهت‌گیری و محتوای سرمایه‌دار پسند اشاره نمود. به باور مصاحبه شونده‌گان، روح حاکم بر سیاست‌گذاری‌های مرزی همیشه به حفظ مناسبات موجود

انجامیده است و کفه ترازو در برنامه‌ها به سود کولبران نبوده است. از نظر آنان در تمامی برنامه‌های اجرا شده مرزنشینان پوششی برای تقویت و تثبیت منافع سرمایه‌داران بوده‌اند. به باور مصاحبه شونده‌گان در غیاب مرزنشینان در تصمیم‌گیری‌ها، سرمایه‌داران به اندازه مدیران محلی و حتی بیشتر نقش داشته‌اند. کد ۱۵ از فرمانداران سابق شهرستان بانه در این زمینه می‌گوید:

«سرمایه‌داران اغلب مشاوره‌های نادرست در جهت تحکیم منافعشان داده‌اند و با اسطوره‌سازی (قهرمان سازی) از خود با رویکردی عاطفی و هیجانی منافع خود را به زبان مرزنشینان و کولبرها ترجمه کرده‌اند و خود را حامی منافع مردم جلوه داده‌اند.»

فرایند ورود کالا در طرح ساماندهی مبادلات مرزی و در بازارچه‌های مرزی تحت نظارت گمرک صورت می‌پذیرد و این امر به گونه‌ای است که مرزنشینان شرایط و توانایی ورود کالا با این روش را ندارند، بلکه تنها سرمایه‌داران متنفذ توانایی این کار را دارند. فهرست کالاهای قابل ورود طبق ماده ۶ این آیین‌نامه برای افراد مشمول ۱۰۰ قلم کالا می‌باشد. این تعداد قلم کالا به گونه‌ای تنظیم شده که درصد کمی از مشاغل موجود در بازار را تحت پوشش قرار می‌دهد. کد ۱۸ از مغازه‌داران یکی از پاساژهای بانه در این باره می‌گوید:

«ما شامل ۱۰۰ قلم کالا نمی‌شدیم. عملاً این طرح رو ایجاد کردند برای عده‌ای خاص. این لیست از بالا مشخص شده بود. حالا مثلاً می‌بینیم در بانه چند کارخانه درست شده اینها کارخانه تولیدی نیستند، کارخانه مونتاژ هستند و قطعات و مواد کارخانه‌شان از واردات این ۱۰۰ قلم کالا تأمین می‌شود. اما انحصاری کردند و این به نفع سرمایه‌دارها تمام شد.»

از نکات قابل تأمل در طرح فعلی ثبت تمام امور مربوط به ترخیص کالا و تعهدات مالیاتی بنام کارگزار می‌باشد درحالی که هیچ نامی از صاحب بار آورده نمی‌شود. با توجه به اینکه در سالیان گذشته با وجود استفاده از کارت‌های الکترونیکی مرزنشینان، از جانب عده‌ای سودجو، تخفیف سود بازرگانی آن‌ها پرداخت نمی‌شد، دولت با هماهنگی صنعت

و معدن برای رفع این مشکلات و تضمین امنیت پول مرزنشینان، افرادی را به عنوان کارگزار گمرکی انتخاب نمود. کارگزار با دارا بودن کارتی خاص کارهای گمرکی مربوط به ترخیص کالا نظیر تنظیم سند گمرکی، تنظیم بارنامه، ورود و خروج بار، تعهد ضمانت‌نامه را در محوطه بازارچه مرزی در ازای دریافت مبلغی انجام می‌دهد. صاحب‌بار، کارگزار را به عنوان نماینده خود معرفی می‌نماید. از طرف دیگر کارگزاران به مرزنشینان معرفی می‌شوند. دارندگان کارت الکترونیکی کولبری نمی‌کنند، فقط مزایای کارت به آن‌ها تعلق پیدا می‌کند. در بازارچه مرزی سیرانند روند ترخیص کالا توسط کارگزار و توسط مجموعه‌ای کارگر و ترخیص کار و ... صورت می‌گیرد. بنابراین به این دسته از افراد مشمول، کولبر گفته نمی‌شود. اما در آیین‌نامه و در سامانه‌های موجود نظیر سامانه تارکو از این اقدامات تحت عنوان ورود کالا با رویه کولبری که نامرتب به نظر می‌رسد، نام‌برده می‌شود. کد ۴ شورای روستای اشترآباد که دارای کارت الکترونیکی مرزنشینی است در این زمینه می‌گوید:

«در این طرح کسی رو داریم به نام صاحب بار که نامی از او نیامده، در سامانه اما نام کارگزار آمده، حالا مثلاً این کارگزار در طول سال ۵۰ کانتینر کولبرگازی ترخیص کرده با رویه کولبری. اینجا این کارگزار همان صاحب باره. سیستم جز کارگزار کس دیگری را نمی‌شناسه.»

مواجه شتاب‌زده کارگزاران نهادی: بر اساس نظر مصاحبه شونده‌گان کسانی که در سطح کلان در امر مدیریت مناطق مرزی هستند، اساساً شناختی میدانی از مناطق مرزی ندارند و در تدوین دستورالعمل‌ها و قوانین نگاه تئوریک و کتابخانه‌ای حاکم بوده که تضاد فاحشی با میدان اجرا داشته است. همچنین به باور آنان مبانی و مفاهیم طرح ساماندهی درست تعریف نشده و به خوبی هم اجرا نشده است. از نظر مصاحبه شونده‌گان این طرح در وضعیت رهاشدگی قرار دارد و از طرف مسئولین رده‌بالای استانی و وزارتی نیز مورد پیگیری قرار نگرفته است. کد ۱ از مسئولین محلی در این زمینه می‌گوید:

«این طرح به‌مثابه یک نسخه واحد برای ۴ استان مرزی تدوین شده است، اما ماهیت کولبری در این استان‌ها متفاوت است و نسخه‌های مختلفی را می‌طلبد به‌عنوان مثال دو شهر سردشت و بانه با وجود اینکه در مجاورت یکدیگر قرار گرفته‌اند اما وضعیت کولبری در آن‌ها کاملاً متفاوت است.»

در آیین‌نامه این طرح فرایند و چگونگی عملیاتی تشریح و پیش‌بینی نشده است و همین امر، سردرگمی و نارضایتی‌های فراوانی را برای مرزنشینان به وجود آورده است. کد ۳۰ کارگزار و عضو شورای روستای ولی آباد در این زمینه می‌گوید:

«بر طبق آیین‌نامه باید کولبر با صاحب بار در ارتباط باشد و آنگه این‌طوری باشد باید همه کولبران بروند بازارچه. آیا چنین چیزی ممکن است؟ آن چیزی که تدوین‌کنندگان طرح بدان اندیشیده‌اند و بر اساس آن طرح را نوشته و ابلاغ کرده‌اند با واقعیت موجود، زمین تا آسمان فرق دارد.»

کد ۵ دهیار روستای کریم‌آباد و از فعالان مرزی از ورود مرزنشینان فعال به میدان جهت سازمان‌دهی و رفع مشکلات می‌گوید:

«لیست کارت‌های هر روستا به دهیار داده شده و کاملاً خودجوش ما دهیاران بخش، قرعه‌کشی کردیم و ترتیب‌بندی نمودیم که به ترتیب برای استفاده از کارت‌های الکترونیکی جهت استفاده در بازارچه برای ترخیص کالا از کدام روستا شروع شود و در مرحله بعد این لیست ترتیب‌بندی شده هم به بخش‌داری تحویل داده می‌شود. الآن که نوبت بخش‌نور است صاحب‌بار به بخش‌دار تماس می‌گیرد و می‌گوید نوبت کدام روستاست او هم طبق لیست به او اعلام می‌کند و در این بین دهیار نماینده آن روستا به شمار می‌آید. صاحب‌بار هم با دهیار تماس می‌گیرد و می‌گوید فلان تعداد کارت برای این مقدار کالا جهت ترخیص کالا نیاز دارم. این‌ها نانوشته و غیررسمی است و نسخه‌ای شد برای استفاده سایر بخش‌ها و جالب است این فرایند و چگونگی انجام آن در آیین‌نامه نیامده و اصلاً پیش‌بینی هم نشده بود.»

کد ۷ از کارشناسان استانداری کردستان در این زمینه می‌گوید:

«این طرح مصوبه هیئت وزیران بود ولی خوب ساخته و پرداخته نشده بود. آیا هیئتی کارشناسی اومده بود منطقه رو ببینه؟ جالب آینه که این طرح فقط برای چهار استان کردستان، کرمانشاه، سیستان و بلوچستان و آذربایجان غربی بود و شامل سایر استان‌های مرزی دیگر نمی‌شد. آیا در اون شهرها قاچاق وجود نداره؟ آیا کولبری نمی‌شود؟ یا هست فقط اسمش فرق میکنه؟»

کد ۲۴ یکی از بازاریان بانه نیز این گونه از تصورات نادرست مسئولین در رابطه با مرز می‌گوید:

«دولت تصور میکنه اون طرف مرز سیرانبد، بازارچه‌ای پر از مغازه وجود داره و همه کالاها نظیر یخچال، کولر و... در آن موجود هست و من مرزنشین میرم خرید خودم رو انجام میدم و وارد می‌کنم. درحالی‌که این تصور کاملاً نادرستی است.»

نادیده گرفتن زیست جهان و تجربه عملی مرزنشینان: از نظر مصاحبه شوندگان از دیگر ویژگی‌های حاکم بر برنامه ساماندهی کولبری، نادیده گرفتن اجتماعات محلی با ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصاد بومی است. بنابراین گزاره‌هایی که سعی در ارائه توسعه بدیل دارند، همواره نادیده گرفته شده‌اند. نادیده گرفتن زیست جهان و تجربه عملی مرزنشینان گهگاه به میانجی گزاره‌هایی نظیر شرایط محیطی نامساعد، فردگرایی، عدم مشارکت و ناتوانی مرزنشینان در اقدامات توسعه‌ای صورت می‌پذیرد. طبق ماده ۵ آیین‌نامه ساماندهی مبادله در بازارچه‌های غیررسمی موقت مرزی، مدیریت بازارچه‌های مرزی بر عهده گمرک است. سیاست‌های گمرکی به عنوان جزئی از سیاست‌های کلی دولت در قالب یک نظام تدوینی به نام مقررات گمرکی است که اغلب به وسیله بخش‌نامه‌ها، جزئی و مختص شده است، اما ویژگی بارز آن جهان‌شمولی و کلی بودن آنهاست. این شیوه از حکم‌ها را می‌توان «بهنجار کردن» نامید که درصدد متمرکز کردن و رفع همه تنوع‌هایی است که در هر نقطه از مناطق مرزی وجود دارد (دانشمهر و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۵). به باور مصاحبه شوندگان، سیاست‌های گمرکی یکدست و جهانشمول بوده و

تفاوت‌ها و واقعیت‌های فرهنگی - اجتماعی مناطق مرزی را لحاظ نمی‌کند. کد ۱۰ در این راستا می‌گوید:

«سیاست‌های گمرک از بالا به پایین اعمال می‌شود و نسبت به زندگی و فرهنگ مرزنشینان بی‌تفاوت هستند و نگاه صرف اقتصادی در اقداماتشان نسبت به مرز حکمفرماست، اینکه اقدامات گمرکی چه پیامدهایی به همراه دارد، اصلاً مدنظر نیست.»

چشم‌انداز اقتصادی صرف گمرک به مرز و بازاری دیدن آن توسط دولت، مرز را به برساختی کاملاً اقتصادی تقلیل داده و علیرغم اینکه که مرز و فضای آن، حاصل وجود مردم است، اما در عمل آن‌ها زیر سیاست‌های بازار له شده و اجتماع و فرهنگشان به حاشیه رفته است. مصاحبه شونده‌گان از گمرک، برنامه‌ها و وظایف آن هیچ اطلاعی ندارند. آن‌ها حتی نمی‌دانند گمرک در کجا قرار دارد. بی‌اطلاعی مرزنشینان از اقدامات گمرکی، از حذف آن‌ها در این برنامه‌ها دلالت دارد. از نظر مصاحبه شونده‌گان در تعیین و اعمال سیاست‌های گمرکی حق هیچ‌گونه اعمال نظری هم نداشته و آن‌ها طردشدگان این سیاست‌ها هستند. به باور مصاحبه شونده‌گان با وجود حجم بالای سهم گمرک رسمی بازارچه سیران‌بند و افزایش ترانزیت کالا در سالیان گذشته اما این امر نقشی در بهبود وضعیت اقتصادی منطقه نداشته و بخش زیادی از مرزنشینان برای گذران زندگی به‌ناچار به کولبری روی آورده‌اند. کد ۳۹ شورای روستای کیله در این زمینه می‌گوید:

«با وجود اینکه پول زیادی در بازارچه رسمی سیران‌بند نصیب نهادهایی نظیر گمرک شده، اما سهمی در ایجاد اشتغال برای روستاییان، بهبود راه‌های مواصلاتی و... نداشته‌اند. این قدر با تریلی و ماشین‌های سنگین از جاده‌های اینجا رد شدن که اوضاع جاده‌ها افتضاحه. این‌ها محیط‌زیست رو هم آلوده کردند. انگار نه انگار در این مسیر روستاهایی ساکن هستند. چون جاده‌ها باریکه، ظرفیت این همه ماشین‌رو نداره، زود زود تصادف‌های وحشتناک رخ میده که باعث فوت ده‌ها جوان شدن.»

ب: درک و تجربه کولبران از برنامه‌های ساماندهی کولبری

ناتوانی: بر مبنای مصاحبه‌ها، مرزنشینان به طور عام و کولبران به طور خاص احساس ناتوانی می‌کنند. ناتوانی تجربه مشترکی است که تمامی کولبران آن را در زیست‌جهان‌شان تجربه می‌کنند و این امر حضور فعال در جامعه و مشارکت سیاسی و اجتماعی آن‌ها را تحت‌الشعاع قرار داده است. کولبران بر این باورند که اجرای طرح‌ها برای آنان نه تنها دستاوردی نداشته، بلکه منجر به ضعیف‌تر شدن آنان گشته است. به باور مصاحبه‌شوندگان، مسئولین، کولبران را افرادی می‌پندارند که توانایی دفاع از خود و بیان مشکلاتشان را ندارند و باید کسی بیاید و کمکشان کند. کد ۷ یکی از کارشناسان فرمانداری بانه نیز این گونه می‌گوید:

«احساس می‌کنی این افراد ضعیف و بی‌سواد هستند که توانایی مدیریت

زندگی روندانند و باید برایشون تصمیم گرفته شود.»

از نظر کولبران چون نماینده و تریبونی در اختیار ندارند، صدایشان به جایی نمی‌رسد و این به انزوای بیشتر آنان دامن زده است. نمایندگان انتصابی نیز که از جانب بخشداری‌ها تعیین می‌شود، نتوانسته‌اند از منافع کولبران دفاع نماید. کد ۳ از فعالان امور مرزنشینان که چندین سال تجربه کولبری دارد، در این زمینه می‌گوید:

«وقتی از استان یا مرکز مسئولانی برای موضوع کولبری می‌آیند با

سرمایه‌دارها جلسه می‌گذارند و در این جلسات هم خبری از کولبر یا نماینده

کولبران نیست، وقتی با کولبر می‌نشینم درد دل‌ها و گلایه‌هایی دارند، اما کسی

نیست که شنونده مشکلاتشان باشد.»

کولبران، ناتوانی مضاعفی را در میدان تجارت مرزی تجربه می‌کنند، زیرا از یک طرف از جانب دولت به حال خود رها شده‌اند و احساس بی‌ارزشی می‌کنند و از طرف دیگر چون توانایی ورود به بازار و شغلی ایمن را ندارند، کولبری به آن‌ها تحمیل شده و برای تغییر وضعیت اسفناکی که با آن دست و پنجه نرم می‌کنند، توانایی لازم را ندارند. کد ۴۶ که ۱۲ سال سابقه کولبری دارد، ناتوانی کولبران را این گونه توصیف می‌کند:

«امیدی به تغییر شرایط نداریم، وقتی از همه چیز رانده بشی خودت دست به کار می‌شوی؛ تنها کاری که برامون باقی مونده کولبری».

بروکراتیزه شدن: به باور مصاحبه شونده‌گان، سیستم به میانجی بخشنامه‌ها، قوانین و طرح‌های پی‌درپی، باورهایی را مبنی بر مطیع بودن و اعتراض نکردن به وجود آورده است. از نظر آنان، شخص مرزنشین باید دوراندیش باشد تا مرتکب اشتباهی نشود و به واسطه مواردی چون بستن مرز یا سخت‌گیری در امر کولبری، غیرفعال کردن کارت الکترونیکی، قطع شدن یارانه‌های حمایتی مورد توییح قرار نگیرد. در این روند شخص مرزنشین نیز در تلاش است تا تصویری موردپذیرش از خود ارائه دهد. در این حالت تمایلاتی در جهت سرسپردگی و حامی پروری بر ساخت می‌شود. از نظر مصاحبه شونده‌گان وضعیت پیش‌آمده سبب شده تا جهت تداوم وضع موجود یک نوع سازش و همزیستی میان تمام افراد درگیر (حاکمیت و مردم) صورت پذیرد. کد ۲۵ از رضایت نسبی طرفین درگیر در وضع موجود می‌گوید:

«سیستم به تداوم این وضعیت و ایجاد رضایتمندی تمایل دارد. البته نگاه امنیتی هم دخیل هست. هرچند شاید اینها به صورت رسمی مطرح نشوند، که اگر مرز بسته شود منجر به نارضایتی و ناامنی در منطقه شود و زمینه تحریک بیگانگان مهیا می‌شود. مردم هم به تداوم این وضعیت علاقه‌مندند، همه منتفع هستند حتی نیروهای مرزی».

کد ۹ از معاونان سابق فرمانداری از فراگیر شدن تنبلی در فرهنگ کار منطقه به واسطه سیاست‌های حمایتی دولت می‌گوید:

«به واسطه کولبری حاکمیت می‌خواهد بر منطقه قدرت‌نمایی کنه. بارها گفته‌ام پول حاصل از طرح ساماندهی یعنی تخفیف سود بازرگانی و فروش سوخت رو به مرزنشینان ندهید. پول رو برای سرمایه‌گذاری و احداث کارخانه در شهرستان هزینه کنیم. تزریق این پول مرزنشین رو به تنبلی عادت داد و مردم از کار و فعالیت دور شدند و با این تفکر زندگی می‌کنند که این ماه نشد، ماه بعد

برامون پول واریز می‌کنند، این درآمدهای حداقلی کمر مردم روستایی رو شکسته، همه را خانه‌نشین کرده و مردم در انتظار صدای پیامک واریز پول به حساب‌هایشان هستند.»

کد ۳۳ کولبر و اهل روستای برویشکانی از وابستگی به حمایت‌های مالی در میان روستاییان می‌گوید:

«همه به کارت الکترونیکی مرزنشینی دل خوش کرده‌ایم. هر جا که می‌ریم از همدیگه می‌پرسیم که پول‌ها کی به کارت واریز میشه. پول سهپه سوخت رو هم مرتب نمیدن و مدام باید از بخشداری پیگیری کنیم که کی واریز میشه. بعضی اوقات هم یک پولی را به بهانه‌های مختلف به این کارت واریز می‌کنند.»

پ: پیامدهای برنامه ساماندهی کولبری

تشدید فقر و بازتولید اقتدارگرایی: یافته‌های پژوهش گویای آن است که راهکارهایی نظیر کارت مرزنشینی، نتوانسته‌اند در زندگی کولبران گشایشی ایجاد نمایند. این اقدامات به تشدید انقیاد کولبران منجر شده و مجرای برای سوء استفاده سودجویان شده است. چنانچه از مصاحبه افراد مشاهده می‌شود بیشتر افراد فرودست ساکن در روستا و شهر به کارهای فصلی نظیر کارگری، نگهبانی و کولبری و مشاغلی چون تخلیه و بارگیری کالاها در بازارچه مرزی اشتغال دارند. از نظر آن‌ها این طرح به نام مرزنشینی ولی در عمل به کام سرمایه‌داران بوده است. کد ۳۵ از مرزنشینانی که کارت الکترونیکی مرزنشینی هم دارد و هم‌زمان کولبری می‌کند در این زمینه می‌گوید:

«گرانی‌ها وضعیتی رو ایجاد کرده که همه مجبورند برند کولبری چون هیچ منبع درآمدی نیست و پولی که به واسطه کارت الکترونیکی میدن کمه و هزینه زندگی هم بالا رفته. به‌شخصه دوست ندارم برم کولبری ولی به کارت مرزنشینی دل خوش نیستم الان خیلی از افرادی که کارت هم دارند کارتسون رو به کارگزار دادن و شبا هم میرن کولبری.»

کد ۳۳ از وابستگی گذران زندگی روزمره به کولبری می‌گوید:

«الآن قضیه طوری شده که خونه‌ای که کولبر نداشته باشه اجاقشون کوره. هرچند این طور نیست که راضی باشند. حجم عظیم کولبران فقیر هستند طوری که اگر یک روز نروند کولبری، برای تأمین هزینه‌های روزمره‌شون به مشکل می‌خورند.»

کد ۳۱ از کولبرانی که کارت الکترونیکی مرزنشینی ندارد در این زمینه می‌گوید: «همه که کارت الکترونیکی ندارند. خیلی از روستاهای اطراف که فقیر هم هستند جزء ۲۰ کیلومتر نیستند که شامل طرح بشند در نتیجه اونا مجبور برند کولبری چون چاره‌ای ندارند. خیلی هارو می‌شناسم جزء طرح هستند ولی کارت هم ندارند چون صادر کردن کارت شرط متأهل بودن و سربازی رفتن داره.»

کد ۸ از کارشناسان استانداری در این زمینه می‌گوید:

«در سال‌های گذشته در شهرهای مرزی فرصت سوزی صورت گرفت چون طرح‌های انجام شده فرصت انجام سرمایه‌گذاری مناسب و ایجاد واحدهای تولیدی و صنعتی از دست رفت در نتیجه مردم منطقه بیشتر فقیر شدند.»

به باور مصاحبه‌شوندگان علاوه بر تشدید فقر، روابط اقتدارگرایانه حاکم نیز بازتولید گشته است. در واقع اقشار فرودست جامعه، فرودست‌تر و موقعیت فرادستان ارتقا یافته است. کد ۴۷ مدیرعامل شرکت تعاونی مرزنشینان نیز می‌گوید:

«برنامه‌های اقتصادی اجرا شده در مناطق مرزی از نظر اشتغالزایی سهم مساوی به همه نداده و افراد متنفذ و دارای قدرت بیشترین بهره‌برداری را از آن کرده‌اند. اوایل اوضاع اقتصادی افراد در مقایسه با امروز به مراتب بهتر بود اما الآن درآمدها به شکل فاحشی کاهش پیدا کرده.»

تجدید حیات کولبری: کولبری نماد بارز شکست سیاست‌هایی است که برای مرزنشینان به اجرا درآمده است. توصیف و تحلیل بیکاری به‌روشنی پرده از وضعیت نابسامان، عقب‌ماندگی و انزوای این مناطق برمی‌دارد که پیش‌تر با وجود معابر کولبری نامرئی مانده بود. به باور مصاحبه‌شوندگان تاجران به دلایلی نظیر عدم ردیابی کالا، نبود

بروکراسی اداری، نیروی کار ارزان و نپرداختن مالیات اشتیاق بیشتری به ورود کالا با رویه کولبری غیررسمی دارند. کد ۳۷ از ضمانت چپ‌های فعال در این زمینه می‌گوید:

«هنزیه کالا آگه با کول بیاد، کیلویی ۲۰ تا ۳۰ هزار تومان ارزون‌تر بدست تاجر میرسه. بلحاظ زمانی هم تاجر دوست داره بارش زود بدستش برسه. آلآن مغازه‌دارهای ما میدونن ترخیص کالا در بازارچه کار هر کسی نیست و باید تاجر گردن کلفت باشی تا کارت روزودتر راه بیندازند.»

کد ۲۴ از بازاریان سرشناس منطقه از انگیزه تاجران برای تجارت غیرقانونی می‌گوید:

«تعرفه‌های گمرکی در ایران به جهت حمایت از محصولات داخلی این قدر بالا رفته که تاجر روی آورده به فعالیت‌های غیرقانونی مثل کولبری، ورود کالا با رویه قانونی گهگاه چند ماه طول می‌کشد اما با کولبری چند روز بیشتر زمان نمی‌برد.»

در طرح ساماندهی مبادلات مرزی، گمرک به دلایلی نظیر کارشناسی‌های مجازی ناکارآمد عمل نموده و خود عاملی شده که تاجران تمایل اندکی به ورود قانونی کالا داشته باشند. کد ۱۳ مسئول بازارچه سیرانند بانه در این زمینه این‌گونه می‌گوید:

«وقتی فرد مشخصات کامل باری رو در سامانه گمرکی وارد می‌کند این به صورت شانس به کارشناس گمرکی مثلاً در ایلام واگذار می‌شود. این کارشناس ارزش کالا را محاسبه می‌کند. اینجا مشکلاتی در کارشناسی مجازی پیش می‌آید چراکه هیچ‌گونه اطلاعی از محتویات طرح و کالاهای مشمول و زیرمجموعه و این چهار استان که این طرح در آن اجرا می‌شود، ندارد. وقتی که از نظر آنها کالا ممنوع تشخیص داده شد کار وارد مرحله بعد نمی‌شود و می‌گویند کالای موردنظر طبق آیین‌نامه فلان و فلان ممنوع است. درحالی‌که اصلاً بحث ورود کالا با رویه کولبری مبحث دیگری است.»

در طرح فعلی از دیگر عوامل عدم تمایل صاحب بارها به ورود کالا با رویه رسمی آینده مبهم مالیاتی آن می‌باشد. کد ۲۹ یکی از کارگزاران کولبری در این زمینه می‌گوید:

«بحثی که از روز اول درباره واردات با طرح فعلی شده این بوده که معاف از مالیات باشند. اما فعلاً ۴ درصد مالیات علی‌الحساب دریافت می‌شود، خود این واژه علی‌الحساب تجار رو نگران کرده، که در آینده این دردسرساز باشه براشون... الآن کارگزار کولبری اومده تعهداتی نانوشته رو از صاحب‌بار گرفته که اگر این بار پس فردا روز مالیات دیگه‌ای داشت از خود صاحب‌بار بگیرند هزینه‌ش رو... بنابراین خیلی‌ها ترجیح میدن با کولبری بارشون رو بیارن و دچار دردسرهای احتمالی نشن.»

از دیگر دلایل تمایل مضاعف تاجران به کولبری، مشکلات مربوط به ترخیص به ویژه امورات مربوط به اداره استاندارد می‌باشد. نبود آزمایشگاه جهت تعیین ماهیت در بازارچه‌های مرزی سیرانند جهت تأیید صلاحیت و نمونه‌برداری و بازرسی از محموله‌های صادراتی و وارداتی سبب شده این امر در استان‌های مجاور صورت گیرد و همین امر منجر به اتلاف وقت و ترخیص کالا در بازه زمانی نامعلومی برای تاجر است.

اختلال در نظم روستاها: از دیگر پیامدهای اجرای برنامه ساماندهی کولبری در مناطق مرزی می‌توان به برهم خوردن نظم روستاها اشاره نمود. به باور مصاحبه‌شوندگان مشکلات مربوط به صادر نشدن کارت‌های الکترونیکی یا اضافه نشدن اسامی افراد به لیست مشمولین طرح در سطح روستاها نارضایتی‌های فراوانی را موجب شده است. فرهنگ همکاری و مشارکت در امور عمومی روستا همواره از اصلی‌ترین مشخصه‌های روستاییان بوده است که این امر نقش بسزایی در ایجاد انسجام و پایداری روستا ایفا نموده است. اما به باور مصاحبه‌شوندگان با اجرای این طرح مشارکت و همکاری به طرز قابل‌ملاحظه‌ای کمرنگ گشته است. کد ۴۰ عضو شورای روستای برویشکانی در این زمینه می‌گوید:

«الآن طرف فرزندش ۶ ساله‌ست و هنوز کارت الکترونیکی براش صادر نشده است. جو روستاها این‌گونه است که همه انتظارات بالایی دارند. طرف ساکن روستاست پسرش ازدواج کرده و در شهر ساکنه اما انتظار داره در این لیست اسم پسرش هم رد بشه و این مشکلات فراوانی رو ایجاد کرده. به‌عنوان مثال جایگاه دفع زباله درست کردیم برای روستامون و هفته‌ای دو بار ماشین میاد و آشغال‌ها

رو جابه‌جا می‌کنه طرف سهم خودش رو نمی‌پردازه چرا؟ چون تو لیست اسم پسرش یا دخترش که در روستا دیگه ساکن نیستند در لیست نیامده و ناراحت شده. یا مثلاً طرف مشمول هم هست ولی در اعتراض به صادر نشدن کارتش هزینه‌های عمومی نظیر هزینه ماموستا، حق فاضلاب کشی و... را هم نمی‌دهد. می‌گوید کارت چه کسی فعال است از او پول بگیرید. درحالی‌که این مسائل و صادر نشدن کارت ربطی به هم ندارند.»

یکی از عوامل اختلال در نظم و ایجاد فضایی دوقطبی روستاها، تعیین مشمولین تا شعاع ۲۰ کیلومتری از نقطه صفر مرزی می‌باشد. به واسطه این معیار تعداد زیادی از روستاهای مجاور و کم برخوردار از محدوده مشمولین طرح خارج شده‌اند. کد ۴ دهیار روستای اشترآباد در این زمینه می‌گوید:

«چرا به واسطه ۲۰ کیلومتر در نوار مرزی قرار گرفتن بسیاری از روستاها رو حذف کرده‌اند؟ در حالی که فاصله چندانی با روستاهای مشمول ندارند و روستاهایی نیازمند هستند که هیچ‌گونه خدمات‌رسانی هم بهشون نشده. این حذف کردن روستاها که فاصله چندانی هم ندارند باعث ایجاد ناراحتی و دشمنی نسبت به یکدیگر شده است.»

نتیجه‌گیری

مسئله پژوهش حاضر بررسی اجرای برنامه‌های ساماندهی کولبری با تأکید بر آیین‌نامه ساماندهی مبادله در بازارچه‌های غیررسمی موقت مرزی از منظر بازیگران غیرنهادی و کارگزاران نهادی در میدان تجارت مرزی شهرستان بانه بود. بررسی شواهد تاریخی و سیر تحولات گویای این واقعیت است که در استمرار و مشروعیت یافتن تجارت مرزی، دولت نقش حیاتی ایفا نموده است. دولت‌های مختلف در این مناطق با سیاست‌گذاری، تصویب قوانین و نهادسازی، تجارت مرزی را به‌مثابه شیوه‌ای برای ساماندهی اقتصاد و مسیر گریز از

توسعه‌نیافتگی تبدیل نموده‌اند. می‌توان گفت دولت‌ها و بازار به یکدیگر متصل بوده و در تمامی مراحل توسعه و رشد بازار، شامل مرحله تکوین، ثبات و انتقال یا گذار دولت تأثیر می‌گذارد. همچنین در وضع و اجرای قوانین اقتصادی، دولت‌ها بی‌طرف نبوده و قوانین، ناظر بر منافع تعدادی از بازارها، گروه‌های خاصی از شرکت‌ها و فعالان اقتصادی است (Fligstein, 1996: 659).

بررسی بسترهای تداوم کولبری در مناطق مرزی کردنشین بدون لحاظ نمودن اقدامات نهادی بیهوده خواهد بود چراکه نهاد دولت، توزیع‌کننده اصلی منابع قدرت و منزلت بوده و خواسته یا ناخواسته در کاهش و یا حتی افزایش طرد و نابرابری نقش اصلی را دارد. دولت علیرغم ناکامی‌ها و انتقادات وارد بر آن، همچنان مهم‌ترین نهاد سیاست اجتماعی است و صرف‌نظر از هزینه‌های بخش اجتماعی، در مورد اولویت‌گذاری پیرامون سیاست‌های رفاهی و اجتماعی و مداخلات و پیامدهای حاصل از آن تصمیم‌گیری می‌کند (Hall, 1988: 32 & Midgley).

در همین راستا در این مناطق، اقداماتی مداخله‌ای از جانب دولت‌های مختلف در جهت ساماندهی کولبری و مدیریت آن و بهبود معیشت مرزنشینان به اجرا درآمده است. از نظر مصاحبه‌شوندگان بر برنامه ساماندهی کولبری نادیده انگاشتن مرزنشین، جهت‌گیری سرمایه‌محور، مواجهه شتاب‌زده کارگزاران نهادی، نادیده گرفتن زیست‌جهان و تجربه عملی مرزنشینان در عمل حاکم بوده است و درک و تجربه آن‌ها از این برنامه‌ها بر ناتوانی و بروکراتیزه شدن دلالت داشته است و در نهایت اجرای برنامه ساماندهی کولبری تشدید فقر و بازتولید اقتدارگرایی، تجدید حیات کولبری و اختلال در نظم روستاها را به دنبال داشته است. یافته‌های میدانی نشان از آن دارد که در بیشتر موارد واکنش به انجام این‌گونه مداخلات توسعه‌ای در مناطق مرزنشین عدم پذیرش، مخالفت و مقاومت بوده است. در مداخلات توسعه‌ای، دولت و نهادهای مرتبط بدون خواست و مشارکت مردم مبادرت به اجرای این برنامه‌ها نموده‌اند. با شکست این اقدامات زمینه گسترش کولبری غیررسمی و وابستگی هرچه بیشتر به نهادهای حمایتی فراهم گشته است. رویکردهای نظری توسعه

مشارکتی، مشارکت در فرایندهای توسعه را عامل مهمی در توسعه محلی برشمرده و نظریه‌پردازان این رویکرد بر مشارکت و همکاری دولت و مردم اجماع نظر دارند (Gaotri, 1998: 37).

در واقع از منظر این رویکرد توسعه اجتماع محلی مستلزم وجود جامعه محلی مشارکت‌پذیر و دارای سرمایه اجتماعی بالا و در کنار آن دولتی کارآمد است که بتواند با نقش حمایتی خود، اهداف توسعه محلی را فراهم نماید (بهزادنسب، ۱۳۸۶: ۸). در این میان مناطق مرزی با کارکردهای نظامی - تجاری نگریسته شده‌اند. غالب پژوهش‌های انجام شده (عبدالله‌پور ۱۳۸۴، سعیدی و همکاران ۱۳۸۸، احمدرش و عبده‌زاده ۱۳۹۹، فیروزآبادی و دیگران ۱۳۹۸، خضرپور و همکاران ۱۳۹۷) نیز در حوزه توسعه مناطق مرزی با این نوع نگاه گره خورده‌اند. ایجاد بازارچه‌های کولبری از این جهت قابل تأمل است. یافته‌های میدانی حاکی از لطمات جبران‌ناپذیر تأسیس و متوقف نمودن فعالیت این بازارچه‌ها بر شالوده اجتماع و اقتصاد محلی بوده است. در این نوع نگاه، زیست‌جهان و تجربه عملی مرزنشینان معمولاً نادیده گرفته می‌شود. همچنین به جای توجه به فرصت‌ها، آن‌ها را به حمایت‌های دولتی وابسته نموده و نظم طبیعی زندگی‌شان را مختل نموده است. شواهد موجود نشان می‌دهد که اقدامات نهادی نظیر آیین‌نامه اجرایی قانون ساماندهی مبادلات مرزی موجب عدم توسعه پایدار و به تبع کاهش مشارکت مردم در سازمان‌دهی و مدیریت اجتماع خود گشته است. وضعیت موجود کولبران به‌نوعی زاده سیاست‌های جهان‌شمولی بوده که آگاهانه یا ناآگاهانه توسط نهادهایی نظیر وزارت کشور، صمت و گمرک اعمال گردیده است. غیاب مرزنشینان در سیاست‌گذاری‌های مرتبط با خود، در کلام بسیاری از مصاحبه‌شوندگان مشهود بود. پیشنهاد می‌شود مرزنشینان به عنوان محور اصلی مداخلات در نظر گرفته شوند و در تدوین و اجرا، نمایندگان آن‌ها، مطلعین کلیدی و مسئولین بومی مشارکت واقعی و وزن بیشتری داشته باشند. در این میان در نظر داشتن شرایط خاص منطقه بلحاظ مشخصه‌های جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصاد بومی از اهمیت بالایی برخوردار است. حلقه مفقوده تمامی برنامه‌های به اجرا درآمده غفلت از

پتانسیل‌های توسعه‌ای منطقه و نادیده گرفتن زیست‌جهان و دانش بومی مرزنشینان بوده است. از دیگر ایرادات در اجرای طرح‌ها، خلأ نظارت و جزیره‌ای عمل نمودن نهادهای متولی می‌باشد؛ پیشنهاد می‌شود در مناطق مرزی دستگامی اجرایی با قدرت سازمان‌دهی و برخوردار از ضمانت اجرایی بر موضوع مبادلات مرزی تمرکز نموده و عهده‌دار این رسالت گردد. این امر از مواجهه شتاب‌زده کارگزاران نهادی که صرفاً چشم‌اندازی نظری به موضوع داشته و با میدان بیگانه هستند، می‌کاهد. بایستی به جای اعمال سیاست‌های از بالا به پایین و آمرانه تمایز و تنوع مناطق به رسمیت شناخته‌شده و بدان به عنوان فرصت و نه تهدید امنیتی نگریسته شود. در واقع به جای اقداماتی که بیشتر با شاخص‌های طرد همسویی دارد باید مرزنشینان را دوباره به میدان برگرداند و در راستای تبدیل نقش‌شان از نظاره‌گر صرف به مشارکت‌جوی پیگیر کوشید. بهره‌گیری از ظرفیت شرکت‌های تعاونی مرزنشینان گامی مفید در این راستا می‌باشد. یکی از اهداف عمده تشکیل این تعاونی‌ها، ایجاد اشتغال و درآمد مناسب حاشیه‌ای در کنار فعالیت‌های معمول این مناطق، برای مرزنشینان به جهت نگاه‌داشت جمعیت در مناطق مرزی و تثبیت مسائل امنیتی بوده است. تجربه نشان داده که هرگاه به گونه‌ای این تسهیلات کاهش یافته، بلافاصله اثرات خود را در مهاجرت مردم این مناطق و رونق مبادلات قاچاق نشان داده است (جمعه‌پور و طالبی، ۱۳۹۰: ۱۱). پیشنهاد می‌شود مسئولین فعلی و در رأس آن وزارت‌های کشور، صمت و گمرک اقتصاد مرزنشینان را که به رکود گراییده با احتیاط بیشتر در حوزه مبادلات مرزی به منظور کمرنگ نمودن کولبری به تعاونی‌ها بازگردانند. در واقع استفاده از ظرفیت تعاونی‌ها می‌تواند خلأ نبود متولی برای مرزنشینان را نیز مرتفع ساخته و از حقوق آنان پاسداری نماید. بر مبنای آنچه از یافته‌ها حاصل آمد در مناطق مرزی چشم‌انداز توسعه‌ای مسلط، توسعه مرز محور بوده است. مطالعات دانشمهر و همکاران (۱۳۹۹) نیز مؤید این واقعیت است که بازارچه‌های مرزی و توسعه وابسته آن، سیاست مناسبی برای توسعه مناطق مرزی نبوده است. در گفته‌های کارگزاران نهادی پیش‌فرض‌هایی نظیر نامناسب بودن موقعیت طبیعی منطقه، فقدان خدمات و زیرساخت‌های توسعه‌ای و عدم مشارکت و ناتوانی

مرزنشینان در طرح‌های توسعه‌ای برای موجه‌سازی توسعه‌نیافتگی و تداوم معضلاتی همچون کولبری عنوان می‌گردد. در گفت‌وگو با مدیریتی، توسعه بر مبنای مرز در تمامی سطوح کلان و میانه به عنوان یک بدیل شاخص سایر الگوهای توسعه‌ای را به حاشیه رانده است، به گونه‌ای که تمام اقدامات توسعه‌ای در این مناطق در قالب‌های بازارچه‌های مرزی، معابر کولبری و طرح ساماندهی مبادلات مرزی معطوف بوده است، در حالیکه می‌توان علاوه بر این اقدامات که بر بدنه اقتصاد منطقه حک شده است بر سایر ظرفیت‌های منطقه نظیر گردشگری، شهرک‌های صنعتی، کشاورزی و دامی و... توجه داشت. به باور بسیاری از مشارکت‌کنندگان در مقطع بستن معابر کولبری با وجود آنکه اعتراضات فراوانی از جانب بازاریان صورت گرفت، اما با مشوق‌های مالی و فعال نمودن کارگروه‌های اشتغال از جانب دولت بر بسیاری از ظرفیت‌های اشتغالی منطقه تأکید گردید که با اعمال تغییرات مدیریتی در شهرستان بانه و فشار ذینفعان و دلالتان در جهت بازگشایی معابر کولبری این اقدامات بی‌اثر ماند. این مقطع کوتاه به گفته مطلعین نهادی و غیرنهادی می‌توانست به شکوفایی اقتصادی منطقه و زدودن واژه کولبری در فرهنگ کار منطقه منجر گردد. می‌توان با اعمال برنامه‌ریزی‌های مدون، ارائه بسته‌های حمایتی جهت اشتغالی مرزنشینان و روی کار آوردن مدیران بومی توانمند و حمایت از آنان مجدداً این روند در پیش گرفته شود.

ORCID

Hersh Ghaderzadeh

<http://orcid.org/0000-0003-1072-5657>

Ahmad Ghyasvand

<http://orcid.org/0000-0003-4324-5656>

منابع

- ازکیا، مصطفی و رحیمی، سهیلا. (۱۳۹۷)، «نقش بازارچه‌های مرزی در روند توسعه اقتصادی-اجتماعی» (نمونه موردی بازارچه مرزی مریوان)، همایش ملی جامعه‌شناسی مرز: سیاست‌های توسعه و حیات اجتماعی مرزنشینان، ۵ اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۷، دانشگاه کردستان: ۹۰-۱۱۸.
- احمدشر، رشید و عبده‌زاده، سیروان. (۱۳۹۹)، «مطالعه کیفی بازنمایی پیامدهای اقتصاد مرزی در زندگی مرزنشینان کردستان»، *جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه*، دوره نهم، شماره ۲: ۱-۲۲.
- امیرپناهی، محمد. (۱۳۹۶)، «ساخت اجتماعی بازار؛ تحلیل جامعه‌شناختی پیدایش بازار با تأکید بر بازار بانه در استان کردستان»، *مطالعات جامعه‌شناختی*، دوره ۲۵، شماره ۱: ۸۷-۱۱۵.
- باینگانی، بهمن و جلایی‌پور، حمیدرضا. (۱۳۹۹)، «برساخت تاریخ اجتماعی و بسترهای تکوین و تداوم اقتصاد غیر رسمی» (بازار و تجارت مرزی در بانه)، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره بیست‌ویک، شماره ۳۲: ۱-۷۰.
- بهزادنسب، جانعلی. (۱۳۸۶)، *درآمدی بر فرهنگ جامع توسعه روستایی*، تهران: قلمستان هنر، چاپ اول.
- توکلی، محمد رئوف. (۱۳۶۳)، *تاریخ و جغرافیای بانه*، تهران: پینا، چاپ اول.
- جمعه‌پور، محمود و طالبی، محمدعلی. (۱۳۹۰)، «بررسی نقش تعاونی‌های مرزنشینان در توسعه مناطق مرزی خراسان جنوبی» (مطالعه موردی تعاونی مرزنشینان شهرستان درمیان)، *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، دوره چهارم، شماره ۱۰: ۶۵-۱۰۲.
- خضری‌پور، محمد؛ صمدیان، منیرالسادات و بیگدلو، رضا. (۱۳۹۷)، «تحلیل و شناسایی عوامل مؤثر بر برقراری امنیت پایدار در راستای حل معضل کولبری» (مورد مطالعه: شهرستان‌های پیرانشهر، سردشت، بانه و مریوان)، *پژوهشنامه جغرافیای انتظامی*، دوره ششم، شماره ۲۴: ۳۷-۶۶.
- دانشمهر، حسین؛ کریمی، علیرضا و هدایت، عثمان. (۱۳۹۸)، «زیست‌جهان مرزنشینان و سیاست‌های گمرکی مطالعه‌ای در باب کولبران شهرستان مریوان»، *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، دوره سیزده، شماره ۲: ۵۵-۷۹.
- دانشمهر، حسین؛ خالق‌پناه، کمال و هدایت، عثمان. (۱۳۹۹)، «توسعه مرز محور و اضمحلال ظرفیت‌ها و فرصت‌های اجتماعات مرزی؛ با تأکید بر نقد بازارچه‌های مرزی» (مورد مطالعه؛

بازسازی معنایی پیامد برنامه‌های ساماندهی...، غیاثوند و قادرزاده | ۱۴۹

- بازارچه‌های مرزی نور شهرستان بانه و خاو و میرآباد شهرستان مریوان)، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، دوره دوازده، شماره ۴۳: ۲۴۱-۲۷۸.
- رضازاده، راضیه؛ محمدی، فاطمه و رفیعیان، مجتبی. (۱۳۹۲)، «توسعه اجتماع محلی با بهره‌گیری از ظرفیت‌های مشارکتی در رویکرد دارایی مینا»، فصلنامه باغ نظر، دوره هفتادوشش، شماره ۲: ۳۷-۵۵.
- زرقانی، سید هادی. (۱۳۹۱)، «تحلیلی سیاسی فضایی بازارچه‌های مرزی در اقتصاد ایران» (مطالعه موردی بازارچه مرزی باشماق مریوان)، مدرس علوم انسانی، دوره هفتادوپنج، شماره ۱: ۲-۲۳.
- زنگی‌آبادی، علی و شورش آهنگری. (۱۳۸۹)، «تحلیلی بر وضعیت و رویه‌های جاری بازارچه‌های مرزی استان کردستان»، مجموعه مقالات همایش ملی بازارچه‌های مرزی، فرصت‌ها و چالش‌ها، دانشگاه ایلام: ۶۰-۷۹.
- سعیدی، علی‌اصغر؛ اسماعیل‌زاده، خالد و عبدالله‌پور، جمال. (۱۳۸۸)، «بررسی جامعه‌شناختی اقتصادی بازارچه‌های مشترک مرزی» (مطالعه موردی: بازارچه‌های مرزی سردشت و پیرانشهر)، علوم اجتماعی، دوره شانزده، شماره ۴۵: ۹۳-۱۳۳.
- سن، آمارتیا. (۱۳۸۵)، توسعه به‌مثابه آزادی، ترجمه: وحید محمودی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- طالب، مهدی. (۱۳۷۱)، مدیریت روستایی در ایران، تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- عنبری، موسی. (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی توسعه از اقتصاد تا فرهنگ، تهران: نشر سمت، چاپ پنجم.
- فلیک، اووه. (۱۳۹۴)، درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- فیروزآبادی، سید احمد؛ راغفر، حسین و احمدی، هیوا. (۱۳۹۸)، «مطالعه تفسیری هژمونی ارزش‌های بازار در مناطق مرزی نمونه موردی: شهرستان بانه و روستاهای دهستان شوی»، مطالعات اجتماعی ایران، دوره سیزده، شماره ۱: ۸۵-۱۰۷.
- قادرزاده، امید؛ محمدپور، محمد و قادری، امید. (۱۳۹۲)، «مطالعه کیفی تأثیرات بازارچه‌های مرزی بر تداوم پدیده قاچاق»، جامعه‌شناسی کاربردی، دوره بیست‌وچهار، شماره ۳: ۱۷۵-۱۹۴.
- کوچرا، کریس. (۱۳۷۷)، جنبش ملی کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، چاپ اول، تهران: نشر نگاه، چاپ اول.
- مرکز آمار ایران. (۱۴۰۰)، جایگاه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان‌های کشور ۱۳۹۹-۱۳۹۵: ۶۰-۱۳۰.

- محمدی یگانه، بهروز. (۱۳۹۱)، «ارزیابی اثرات اقتصادی بازارچه مرزی مهران بر توسعه نواحی روستایی» (مطالعه موردی دهستان محسن‌آباد)، *تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، دوره دوازده، شماره ۵۵:۲۵-۷۸.
- معصومی اشکوری، سید حسن. (۱۳۷۶)، *اصول و مبانی برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، تهران: انتشارات صومعه‌سرا، چاپ اول.
- میسر، آر. پی. (۱۳۶۵)، مشارکت مردمی، نشریه جهاد، سال ششم، شماره ۲: ۸۹-۵.
- هدایت، عثمان و بایستی، شهرام. (۱۴۰۰)، «مرزنشینان و وابستگی به نهادهای حمایتی: مردم‌نگاری نهادی سیاست‌های حمایتی در روستاهای مرزی دهستان خاوومیرآباد شهرستان میوان»، *پژوهش‌های روستایی*، دوره دوازده، شماره ۸۰: ۱۲-۹۳.

- Carspecken, PF. (1996). *Critical Ethnography in Educational Research: A Theoretical and Practical Guide*. New York: Psycholo.
- Carspecken, PF. (2001). *Critical Ethnography and education*. Emerald Publishing Limited: English.
- Hall, A. and Midgley, J. (1988). *Development Policies: Sociological Perspectives*. New York: Manchester University Press.
- Phillips, Rhonda. & Pittman, Robert H. (2009). "A framework for community and economic development", *Journal Community and Economic Development*, 119(1/2), 15-30.
- Fligstein, Neil. (1996). "Markets as Politics: A Political-Cultural Approach to Market Institutions", *Journal American Sociological Review*, 61(2), 656-73.
- Gaotri, H. (1998). *Popular Participation in Development*. UNESCO: Paris.
- Leebouapao, L., S. Phonesaly, S. Phetsamone, D. Souphith, and N. Vanthana. (2004). *Lao PDR cross border economy, case study in Dansavanh, Savannakhet, and Houaysai/Tonpheung*, Lao PDR.
- Sikder, M. J. and Sarkar, B. K. (2005). Livelihoods and Informal Trade at the Bangladesh Border, *Inter-Asia Cultural Studies*, 6(3): 432-445.
- Patton, Michael. Q. (2002). *Qualitative research & Evaluation Methods* (3rd ed), California U.S.A: Sage Publication.
- Thomas, J. (1993). *"Doing Critical Ethnography (Qualitative Research Method)"*, Sage Publications: Newbury Park London New Delhi.

استناد به این مقاله: قادرزاده، هیرش و غیاثوند، احمد. (۱۴۰۳). بازسازی معنایی پیامد برنامه‌های ساماندهی کولبری (مردم‌نگاری انتقادی بازیگران غیرنهادی و کارگزاران نهادی میدان تجارت مرزی بانه). فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۵(۵۸)، ۱۰۵-۱۰۵.

Social Development and Welfare Planning Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.